

Dr. Kozma Ferenc

Gondolatok Európáról és az európaiságról*

"Jerusalem! Jerusalem

En mai anam, en mens valem!"¹

Ha egy átlagember - szerte a világon - Európáról hall beszélni, vagy valamiről azt olvassa, hogy az "európai", e kontinens (eurázsiai félsziget? szubkontinens?) földrajzi fogalmánál jóval szűkebb, körülhatároltabb valami jut az eszébe: *egy olyan földdarab, amelyet nyugatról az Atlanti óceán határol, délen kb. Lisszabon-Madrid-Róma vonalában egy láthatatlan egyenes, amely keletről egy Róma-Trieszt-Stockholm egyenesben folytatódik, majd északon a Stockholm-Bergen vonalban; átszeli az Északi tengert; a Brit szigeteket kb. a Firth of Forth - Firth of Clyde vonalban metszi át és - Írország kihagyásával - csatlakozik az óceánon húzódó nyugati határvonalhoz (1. térkép!).* Ez az a terület, amelyet - hangsúlyozom: *öszönösen, szinte reflexszerűen* - "Európának" érez egy európai, északi-amerikai, japán, vagy a világ bármely pontján élő, az "európai civilizáció" kereteiben mozgó átlagember. Ha ennél az átlag-színvonalnál valamivel jobban van tájékozva, ehhez a "primér" Európa-felfogáshoz tudata azonnal hozzácsatol egy további zónát: ez a mediterrán országok déli részeiből, a skandináv világ északi vidékeiből áll, valamint egy keleti sávból, amelyet nagyjából az Athén - Lvov - Helsinki - Varanger - félsziget vonalában lehet meghúzni. Ez a közfelfogás "szekundér"-Európa-képe. Ami a Balkán keleti hányadát és a moldvai-ukrán-fehérorosz-ország területeket illeti, az általam hivatkozott "utca embere" semmiképpen sem érti automatikusan bele az "Európa"-fogalomba: igaz, Ázsiának sem tartja. Ez a földrajzi értelemben vett Európának az a vidéke, amelyet az emberek gondolkodása mintegy külön kontinensként fog fel, akárcsak Ausztráliát.

1 (Provencal mondás: "Jeruzsálem, Jeruzsálem, folyvást feléd megyünk, soha el nem érünk!")

* A tanulmány az "Európa társadalmi-gazdasági regionális modelljei" c. 593. OTKA kutatás keretében készült.

Hangsúlyozom: az elválasztó vonalak meghúzása rendkívül elnagyolt. Ez különösen a két keleti határvonalra érvényes: Albánia, Bosznia-Hercegovina, Macedónia tulajdonképpen kikanyarítandó lenne a "szekundár-Európából", Finnország déli partszegélye meg beleillene a "primér-Európába" - hogy csak két példát említsek. Itt, csakúgy, mint a következő térképeken, senki se keresse a szülőfaluját, melyik zónába tartozik: az ábrázolás egyetlen célja a kontinens-léptékű tendenciák vázolása!

Persze, ha megkérdezzük egy albánt, bulgárt, szerbet, lengyelt, lettet, vagy lappot, esetleg egy szicíliai olaszt, netán andalúziai spanyolt, hogy ázsiaiinak, vagy afrikainak érzi-e magát, felháborodottan fog tiltakozni, mondván, hogy ő - tősgyökeres európai. Ugyanezt fogja mondani a szamarai orosz, a kazányi tatár - de a grúz, az örmény is, sőt, a novoszibirszki "szibirják" orosz sem fogja magát ázsiaiinak vallani - talán nem is azért, mintha ezen akármi szégyellnivaló volna (nincs is!), hanem egyszerűen azért, mert életében nem jutott eszébe az, hogy ő ne lenne európai. Vagyis ez az európaiságról vallott közfelfogás csak a szekudár-terciér zónán kívül él: egyoldalú módon.

Mi akkor az alapja ennek a közfelfogásnak? A nyugat-európaiak kitalálása-e az egész, amelyet ügyes propagandával széthintettek a világban, s amely Dél- és Kelet-Európában egyoldalú Európa-szerelemben és kisebbségi komplexusban rakódik le? - Más szóval: Európa földrajzi meghatározását tekinthetjük-e pusztá formalitásnak,² amely mögött ott áll egy reális, történelmi-kulturális-gazdasági centrum, góc, amely magához húzta az "Európa"-fogalmat, kizárva ebből mindazt, ami ugyan e kontinensen van, de kívül esik magán a centrumon?

I.

Vagyis az a kérdés, reálisan meglévő ismérvekre támaszkodik ez a "szűk" Európa-felfogás? Van-e ezekben az ismérvekben *abszolút* és történelmileg hosszantartó, úgyszólván *kiküszöbölhetetlen* elem? Tényleg csak *"félíg-Európa"*-e a térképen ritkásan bevonalt övezet, és tényleg csak *formálisan* számítható-e Európához az a keleti sáv, amelyet a térkép egyáltalán nem vonalazhat be?

2 Valahogy úgy, ahogyan az "Amerika" meghatározást: Ha azt mondjuk: "Amerika", az szinonimája az Egyesült Államoknak. ("Voltál már Amerikában?" - "Nem, még csak Kanadában és Kubában jártam!"); ha azt mondjuk: "amerikai", az a "jenki"-vel azonos jelentésű!

Bármilyen csábító is, az alábbi gondolatmenet nem szorítkozik egyetlen "determináns" ismérv részletességbe menő vizsgálatára, és különösen nem határolja be a nézőpontját egy-két szűkebb értelemben vett kritérium - "mutató" - vizsgálatára. Ennek alapján ugyanis igen könnyű "határozott" - inkább "megátalkodottnak" volna kedvem nevezni - álláspontra jutni: az egyik "mutató" alapján ilyenre, a másik alapján pedig homlokegyenest ellenkezőre; aztán lehet őket váltogatni, aszerint, melyikük mondanivalója fedi pillanatnyi politikai érdekeinket, vagy protagonistáink érdekeit. A *tényleges*, objektivitási igényű megismerés mindenképpen a komplex megközelítést követeli.

a) Éghajlat

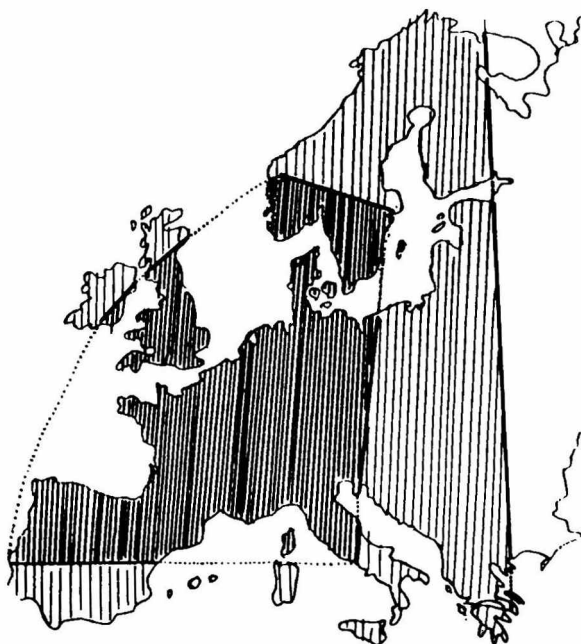
Európa klímájának van közös jellegzetesége: ti. az, hogy jóval enyhébb, mint a hasonló szélességi fokokon tapasztalható klímának, akár Észak-Amerikában, akár Ázsiában. Ezen túl azonban igen sokoldalú képet ad. A jelen vizsgálat szempontjából a következő klimatikus zónák elkülönítése látszik célszerűnek:

- Atlanti (a Golf-áramlat által közvetlenül meghatározott jellegű klíma);
- Mediterrán (a mérsékeltből a szubtrópus felé átmenetet képező klíma);
- Sztyepi (szélsőséges, száraz, a félsivatagi felé átmenetet képező klíma);
- Erdőövezeti (kontinentális, de csapadékos klíma);
- Szubpoláris klíma;
- "Különböző klímák ütköző övezete".

A felsorolásból látható, hogy eltértem a földrajz és a meteorológia által használatos felosztástól, s ennek az eltérésnek a szembeütő jegyeként helyenként a logikai "hibától" sem tartózkodtam: ti. az okozattal (növényzet) jellemeztem az okot (éghajlat). Dióhéjban érdemes egyenként jellemezni ezeket az övezeteket: (2. térkép)

(a) Az *atlanti* klímára a leginkább az enyhe, kiegyenlített hő- és csapadékeloszlás jellemző. Európa atlanti klímájú nyugati partvidéke három al-régióra oszlik: *hűvös* vidékre (Norvégia, a Brit-szigetek északi fele,) az *enyhe* vidékre (a brit-szigetek déli fele, Németalföld, Észak- és Nyugat-Franciaország, Baszkföld), és a *meleg* vidékre, amely nevezhető volna csapadékos mediterrán zónának is (Portugália, DNy-Spanyolország). A közfelfogás Európa-képe eléggé konvergens az atlanti éghajlat "enyhe" al-zónájával, legalábbis a nyugati sáv északi és déli határait illetően.

Az Európa-értelmezési "reflex" a közfelfogásban

Jelzések:

primér Európa-reflex

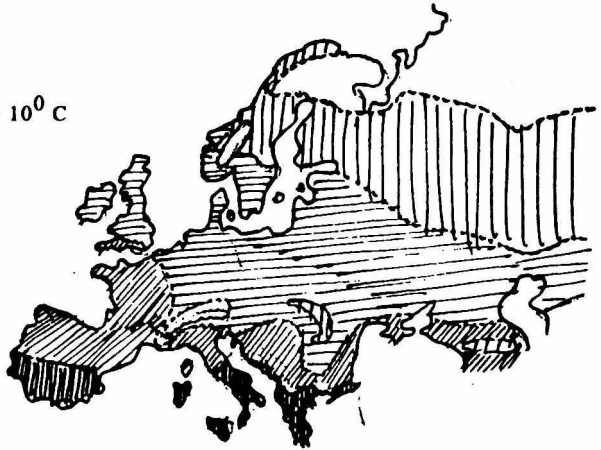
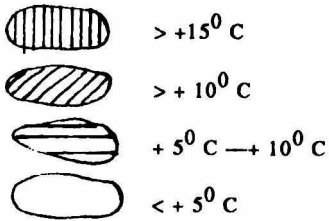
szekundér, tudati kiegészítés

földrajzi tudományokra alapozó
(terciér) tudati kiegészítés

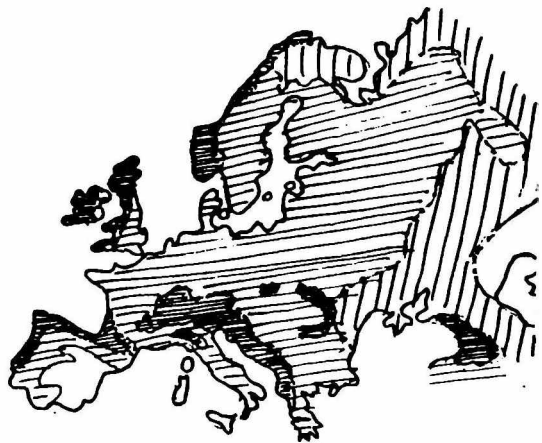
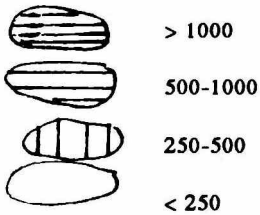
Európa évi középhőmérséklete

Jelzések:

Európa csapadékviszonyai (és mennyisége, mm)

Jelzések:

Ez arra enged következtetni, hogy az enyhe atlanti éghajlat feltehetően kedvező feltételeket teremt *valaminek*, ami meghatározó komponense lett annak, amit az emberek "Európának" hajlamosak nevezni.

(b) A *mediterrán* klíma leginkább a mérsékelt forró, száraz nyár és az őszi-téli-tavaszi bő csapadék jellemző, igen enyhe téli hőmérséklettel. Az európai kultúra ősi bölcsője a Mediterráneum volt és egyik nagy centruma mindaddig a Földközi-tenger térsége maradt, míg a világkereskedelem súlypontja át nem tevődött az Atlantikumra. A mai közvélemény a szűkebb értelemben vett "Európába" ma már csak a Mediterrán vidék északi, illetve észak-nyugati részét érti bele, azaz Katalóniát, Dél-Franciaországot, valamint Olaszország északi-középső tartományait, lényegében Rómáig.

(c) A *sztyep* klímájának pregnáns sajátosságai ugyancsak komponensei egy feltételrendszernek, amely ezeken a területeken olyan viszonyokat hozott létre évezredek alatt, hogy akadályoztatva volt annak a komplexumnak a kialakulása, amit az emberek "Európának" éreznek. Ebben kétségkívül szerepet játszik a szárazság, a zord tél, a természetes közlekedési utak kedvezőtlen volta - és még sok más tényező.

(d) Az *erdő-övezeti* klíma ismét nem egységes: magában foglal egy hideg, erősen kontinentális észak-keleti kiterjedésű ("tajga"-) övezetet és egy enyhébb az atlanti klíma által valamelyest érintett ("lomboserdő"-) övezetet. Ez utóbbi végignyúlik Európa belsején, a Zsiguli-dombvidéktől a Vogézekig: tehát keresztezi a "tercier", "szekunder" és "primer" Európa sávokat egyaránt. Szemlátomást *közömbös* azzal a feltételrendszerrel szemben, amelynek eredményei a tudatban "Európaként" tükröződnek. Igaz - a későbbiekben látni fogjuk - jobbára olyan vidékekre jellemző ez a klíma, amelyek a mai értelemben vett modernizálódásra *késéssel* tudnak csak rátérni. Az erdő-övezeti klíma zordabbik felének zöme olyan vidékekre jellemző, amelyek vagy csak másodlagosan számíthatnak "Európához", vagy csak földrajzilag tekinthetnek a kontinens részeként. Ez a klíma tehát hasonló vonásokat mutat a sztyepivel: noha jellege igen sokban eltér tőle.

(e) A *szubpoláris* klíma hatását röviden elintézhethetjük: ez zord éghajlat, emberi kultúra kifejezéséhez nem kedvező feltételekkel. Amennyiben az övezet nyugati része a "szekunder" övezet része, azt egyrészt a Golf-áramlat valamelyes enyhítő hatásának, másrészt annak köszönhető, hogy északra hosszan elnyúló országok részeit képezi, amelyek délebbi vidékeiről jótékony gazdasági-kulturális hatások "szivárognak" fel ide.

(f) Végül érdekes zóna az, amely a franciaországi Bourgogne-tól a Rajna-vídéken és az Alpokon keresztül Németország középső és déli tartományaiig, valamint a Cseh-morva- és a Kárpát-medencéig húzódik. Ez - *ütköző-zóna*: nyugati fele az erdő-övezeti és az atlanti hatásoké, keleti fele pedig az atlanti, mediterrán és sztyep-övezeti klímák hatásaié. Nem elhanyagolható az Alpok masszívumának önálló (leginkább a "tajga"övezeteihez közel álló, de annál jóval enyhébb) klimatikus hatása. A "közfelfogás" Európa-képének két övezete majdnem pontosan igazodik e nyugati és keleti zónahatárokhoz.

Semmi értelme nem volna túlbecsülni - még kevésbé abszolutizálni - az éghajlati hatásokat: különösen a modern korban, amikor az emberiség mind létfeltételeit, mind ipari és szolgáltatási tevékenységét, de javarészt a mezőgazdaság is elég határozottan tudja függetleníteni az időjárási feltételektől. Valószínű, hogy van azért a klímának *közvetlen* hatása is a társadalom komplex "image"-ára (amit az átlagember a mi esetünkben az "Európa"-kifejezésbe sűrít!): pl. azonos szintű életvitel, vagy mezőgazdasági termelés, közlekedési rendszer fenntartása jóval nagyobb emberi erőfeszítésbe kerül a "sztyep", vagy "tajga" - klímák, pláne a "szubpoláris" klíma körülményei között, mint a Temze, a Rajna, vagy a Duna völgyében, netán a Vizcaya-i öböl partján. Az említésreméltóbb méretű hatása azonban minden valószínűség szerint a történelmi összefüggéseken keresztül érvényesül: A különböző klimatikus viszonyok között élő népek abban az időben, amikor még a mainál nagyságrendekkel nagyobb volt társadalmi létük természet-függősége, nem egyenlő feltételek között "startoltak" és - egyéb, őket ért hatásokkal egyetemben - ennek édes, vagy keserű levét mindmáig isszák - vagy legalábbis még ma is érvényesül bizonyos mértékig e starthelyzet-különbözőség hatása.

b) Népsűrűség

Európa népesedési térképe (3.sz. térkép) ugyancsak nagy változatosságot mutat: megalopolisok, sűrűn lakott körzetek - olykor egész országrészek - változnak a nagyjából 100-150 lakos/m² körüli, "megszokott" európai népsűrűséggel, ám vannak kifejezetten ritkán,, vagy alig benépesült tájak is.

A legsűrűbben lakott körzetek:

- Anglia középső és déli része, beleértve a London környéki agglomerációt;
- Németalföld, azaz Hollandia és Belgium - mindkét országban

- a népsűrűség fokozatosan nő a két ország közös határa felé közeledve és Brabant területén kulminál;
- az alsó-Rajna völgye (Ruhr-vidék) megalopolisza;
 - Franciaország Belgiummal, Luxemburggal és Németországgal határos, mintegy 200 km. széles sávja (Artois-tól Lorraine-ig), kivéve az Ardennek déli nyúlványait;
 - a Szajna völgye és a párizsi medence;
 - a Pó völgye.

Ezek - a Pó völgye kivételével - a közvélemény által "Európaként" felfogott primér körzet csaknem mértani közepére esnek.

Jellemző továbbá, hogy - a magashegységek kivételével - egész Nyugat- és Közép-Európában mintegy 70-140 fő/km² körül van a népsűrűség, beleértve természetesen az egymástól nem több, mint 150-200 km-re fekvő nagyvárosok és a közöttük lévő teret elég egyenletesen kitöltő közepes- és kisvárosok hálózatának népességét is. A fentebb részletezett körzetekben a népsűrűség meghaladja a 300 fő/km²-t, a városok, elővárosok és falvak csaknem összefüggő láncolatokat alkotnak.

Attól a vonaltól keletre és délre, amely az első térképen a primér és szekundér "Európa"-felfogás között húzódik, a lakosság jelentősen megritkul, a nagyvárosi-középvárosi hálózat ritkább, a falvak egymástól távolabb húzódnak meg és gyérebb lakosságúak. Ugyanakkor a vidék csaknem teljes egészében kultúrtáj, beleértve az erdőket is. (A sáv északi 1/5-ére ezek a megállapítások nem állnak: e szubpoláris földek alig lakottak.) Jellemző a települések aránytalan megoszlása: több milliós metropolisok - nagyra duzzadt fővárosok - és mérsékelten városias 30-50-100 ezres nagyságrendű középvárosok adják a nem-falusias települések zömét (egyikük-másikuk az utóbbi évtizedekben hirtelen felduzzadt).

A terciér zónára mindez fokozottan érvényes: a nagyváros és — itt-ott, az iparvidékeken létesült — város-konglomerátumok (Donyec-medence, Urál, Moszkva környéke stb.) szinte átmenet nélkül folytatódnak tisztán agrár jellegű, ritkán lakott vidékeken, az agrár-települések között pedig félig "vad" - nem, vagy alig művelt - területek húzódnak.

Európa népsűrűsége

Jelzések:

50 fő/km²-nél több150 fő/km²-nél több

millió város

Európa nyelvei

Jelzések:

germán nyelvek

latin nyelvek

szláv nyelvek

egyéb nyelvek

Ismét hangsúlyozom, hogy a népsűrűségi viszonyoknak — akárcsak a klímának — hiba volna determináló szerepet juttatni egy kontinens karakterisztikáinak kialakításában: ám negligálni sem volna őket szerencsés. Igaz, itt nagyon finoman meg kell érezni az ok-okozati összefüggések ide-oda hullámzó hatásirányát: enélkül biztosan téves eredményre jutunk. A gazdasági-kulturális fejlettség húzza maga után a népsűrűség növekedését: de az is letagadhatatlan tény, hogy a gazdasági-kulturális fejlődés éppen azokon a földrajzi pontokon szokott nagy lendületet venni - ha egyébként a többi feltételei is adottak, ahol sűrű népességet talál, azaz munkaerőt, piacot, tehetség-kiválasztás számára lehetőséget nyújtó tömeget, ahol meggyorsulhat az információ-áramlás stb. stb. Márpedig a fentebb felsorolt körzetek — földrajzi elhelyezkedésük igen erősen egybeesik a *modern* európai civilizáció keletkezési epicentrumával — az újkor elején már sűrűn lakott körzetek voltak. A másodiknak említett zóna nem volt az újkor elején sem Európa "méhkasa", de erősen *városiasodott* vidékként lehetett számontartani. A harmadik övezet kifejezetten ritkán lakott, falusias táj volt és alapjában véve ezt a jellegét mindmáig meg is őrizte.

Az a "közvélemény" tehát, amelyre fentebb hivatkoztam, mint az "Európa" fogalom ösztönös "magyarázója", ebből a népesedési szempontból a sűrű népességet, valamint a nagyváros—középváros—kisváros—városiasodó falu településszerkezet *arányos* voltát nevezi "Európának". Ahol ez foghíjas, ott már csak fenntartással tud "Európában" gondolkodni, ahol ez nem épült ki, azt a vidéket érzékei "másnak" jelzi: nem "Európának".

c) Nyelvek

A földrajzi értelemben vett Európa lakosságának túlnyomó része indoeurópai nyelvet beszél, s ebben a többé-kevésbé összefüggő nyelvi világban csak "zárványokként" élnek vagy nem-indoeurópai nyelvek (finn-ugor, török, ibériai), vagy a legnagyobb indo-európai nyelvcsaládoktól különböző, mintegy "relik-tum"-nyelvek (balti, albán, görög, kelta). Az európai nyelvi világot uraló három nyelvcsaládból kettő (a latin és a germán) az indo-európai nyelv "kentum" (nyugati) ágához tartozik és latin betűket használ, a harmadik (a szláv) a keleti, "szatem"-ághoz és többségük cirill írásmódot használ. (4. térkép)

A köztudat szoros és kevésbé szoros "Európa" - határa elég közel húzódik a latin-germán ("kentum") és a szláv-balti ("szatem") nyelvi világ határához: persze jelentős kivételekkel. Ezeket a kivételeket érdemes megjegyezni: ide

tartoznak a csehek, szlovákok, lengyelek, szlovének és horvátok: valamennyien a "második" Európa-értelmezéshez sorolódnak, és valamennyien latin ábécét használnak.

A nyelvi "zárványok" ide-, vagy oda-értése mindig a környezetüktől függ. A baszkok, bretonok, welsh-ek, a primér zónába értendők a magyarok finnek, észtek, lappok, lettek, litvánok - és a szláv környezetben ugyancsak "zárvány-nak" tekinthető románok - a második zónában foglalnak helyet az Európa-értelmezésben, ugyanide tartoznak a görögök is, míg az albánokat de facto nem tartják "Európa" szerves részének, csakúgy, mint a törököket, vagy az Oroszország területén élő kisebb-nagyobb türk és finnugor népcsoportokat. Egyszerűen senkinek sem jutnak eszébe, ha Európáról beszélnek, vagy gondolkodnak. Mint ahogy a "cirill betűs" szlávok sem: de Gaulle ugyan az Atlanti óceántól az Urálig tartó földrésznek mondta Európát, a gyakorlatban azonban ő is csak Brest-től Bresztig gondolkodott.

A nyelvi térkép tehát ismét a közvélemény kétlépcsős Európa-tudatának keleti határain közelít a megítélésekhez.

Mennyire kell ezt az ismérvet komolyan vennünk? - Valószínű, hogy a ráhatás e tekintetben *felületileg* kézzelfoghatóbb, a *lényeg*et tekintve pedig felületesebb, csalókább. Teljesen érthető, hogy az a világ-értelmisség, vagy "fehérgalléros" alkalmazotti réteg, amely a mi "átlagkapitányi" tömegünk zömét alkotja, lakjék Frankfurtban, Lyonban, San Franciscoban, Rio-ban vagy Lagos-ban, angolul, vagy franciául beszél, ha "európaiul" akar szólni: számára a holland, német, olasz, spanyol még emberi idiómának tűnik, mivel át lehet kapcsolni egyikről a másikra - szemben, mondjuk, a bulgárral vagy törökkel, netán oroszsal, amely megértéséhez semmi támpontja sincs. Továbbá, a világban a latin és germán nyelveken beszélők járnak, ők reprezentálják Európát: a "zárvány"-nyelvűek is ezeken a nyelveken szólalnak meg, ha bárhol a világon megjelennek és egyáltalán ki merik nyitni a szájukat. Vagyis a latin-germán nyelvterület Európaként való megjelenésének van alapja: más kérdés, hogy ez a két nyelvcsoport nem azért sajátíthatta ki magának a "valódi európai" megtisztelő címet, mert *éppen* latin és germán eredetűek, hanem azért, mert a történelmi fejlődés során a két nyelv-fajtát beszélő nemzetek értek el olyan sikereket földrészünkön, hogy az európai civilizáció terjesztőivé (ne firtassuk, milyen célokkal és módszerekkel!) és reprezentánsaivá váltak - tulajdonképpen még a "második és harmadik zónában" is. Az összefüggés

tehát karakterisztikus, csak az ok-okozati sorrend fordított ahhoz képest, ami az első látásra adódik.

d) Kultúra

Maga a kultúra rendkívül összetett fogalomnak tűnik akkor, ha nem a köznapi jelentésben értjük, hanem az emberiség legfontosabb megkülönböztető jegyeként az élővilágon belül. Az alábbi fejtegetésben a kultúra fogalmát e szélesebb értelemben fogom használni. Vagyis a következőket fogom érteni alatta:

- (a) Az emberiség által felhalmozott (természet- és társadalomismereti) tudás megőrzésének, átadásának és gyarapításának folyamatát;
- (b) e tudás alkalmazását a termelő és szolgáltató folyamatok véghezvitele, tervezése és szervezése során;
- (c) az emberi együttélés és együttműködés során kialakult munkamegosztási, döntéshozatali- és végrehajtási, végrehajttatási viszonyokat, az egymáshoz való alkalmazkodás módját és mértékét;
- (d) az egyéni (családi), illetve közösségi életvitel színvonalát, ennek prioritásait, különös figyelemmel a művelődésre, a higiénára és a komfortra.

Ez a szélesebb értelemben vett kultúra-fogalom tehát magában foglalja a köznapi nyelvezet által "civilizációnak" és "életmódnak" nevezett fogalomkör bizonyos hányadát, valamint a "társadalmi viszonyokat" is. Beleértendő továbbá az a mód is, ahogyan az emberek a társadalmi együttélésüket berendezték: az intézményeik, az értékeik, világfelfogásuk és tabuik egyaránt.

Ennek a kultúra-fogalomnak nem a mennyiségi oldala a legfontosabb: vagyis nem az a fejlettségi rangsorolás, amely az összehasonlításokból óhatatlanul kijön, hanem a *minőségi* oldal. Ez a különböző elemek sajátos *strukturáját* jelenti, amely az adott társadalomnak megadja az őt minden más társadalométól megkülönböztető karakterét, arculatát. (A tudomány, ideológia, művészet - amennyiben feladata magaslatán áll - érzékenyen tükrözi, de alakítja is bizonyos fokig, ezt a strukturát, illetve arculatot: ezért maradt rajta a köznapi szóhasználatban a "kultúra" megnevezés. Vagyis a fogalom szűkebb értelmezése az emberiség érzéki csalódása: olyan jelenség, mint amikor a kisgyerek meglátja magát a tükörben, és felkiált: "baba!".)

A fentiekből következik, hogy a kultúra, az emberiség teljes információ- és reflex-öröksége lévén, nem néhány év, vagy évtized terméke, hanem igen mély gyökerű: mikrononként változik magától, és csak

milliméterenként változtatható következetesen, türelmes tudatos tevékenységgel. Ez a lakosság egész kulturájára vonatkozik: egyes elemek persze a szelvéssz sebességével születnek és tűnnek el: ezek azonban a kultúra felületi szférájában mozognak. Azok a változások, amelyek az emberek ösztönös gondolkodási, ítéletalkotási, és cselekvési módjára már *jelentős mértékű és tömegében karakterisztikus* hatást gyakorolnak, vagyis a társadalom arculatát mély keresztmetszetében is módosítják, generációk egész során át *folytonosan és következetesen* érvényesülnek.

A földrajzi értelemben vett Európa *alapjában véve* egy, s ugyanazon kultúrkörhöz tartozik, csak a Balkán déli-középső részein vannak erősebb "beszüremlések" egy merőben más - ti. a közel-keleti - kultúra részéről. E jellegzetesen európai kultúra lényegének csak igen hevenyészett összefoglalására vállalkozhatok, nem csak azért, mert az igényes taglalás meghaladná erőmet, hanem azért is, mert szétfeszítené a gondolatok kereteit. A feladat ugyanis az "Európa" és "európaiság" fogalmak alapvető tartalmának és belső ellentmondásosságának vázolása: ehhez az európai kultúra lényegének leírása csak annyiban szükséges, amennyiben hozzásegít ahhoz, hogy felidézhesük: mennyi belső, fontos eltérés - "szóródás", "couleur locale" - tapasztalható ezen egységes alapú kultúrán belül, és ez hogyan módosítja egyes európaiak felfogását más európaiaknak európai voltát illetően.

(a) Kulturánk egységes alapjához tartozik *természetismereti kiindulású racionalizmus*, amely kitűnő gondolkodási rendszer a *műszaki* eredmények elérése és *műszaki rendszerek* megkonstruálása szempontjából. Ez a gondolkodási reflex alapján *induktív* jellegű, vagyis a részletek megismerésén keresztül jut el az összefüggésekig: ugyanakkor *szillogisztikus*, vagyis hajlamos túlbecsülni az egyirányú hatásokat a visszacsatolásokkal szemben, és jellemző rá az "*egy-megoldás*" keresése az egyenlő értékű alternatív megoldásokkal szemben. Van kulturánknak egy másik fonala is: egy rugalmasabb rendszerszemlélet, amely a gondolkodási reflexek párharcában végülis mindig alulmarad: a dialektikára inkább hajlamos görög szellemiséget végülis felmorzsolta a rómaiak merevebb racionalizmusa, Marx eszméi belefulladtak a sztálini gondolat-kaszárnyába, a kereszténység képlékeny, hajlékony kezdeti ideológiája egy-két évszázadon belül dogmatikává merevedett.

(b) Alapvető kulturális reflexünk az *individualizmus*. Az európai ember nem olvad fel a közösségben - ahogyan a természet részének sem érzi magát! - hanem *korlátozó* közegnek tartja azt, egyedet pedig *riválisoknak*. Nem általános, de mindenesetre jellemző extrémítása ennek az, amikor ezt a "zsenirozó"

ösztönös érzést az egyedek a szűkebb családon, vagy élet-halálra egymásra utalt kisközösségeken belül is érzik, és képtelenek gátlás alá szorítani, vagy meg sem kísérlik azt. Az individualizmusnak egyenes folytatása a vállalkozókészség, valamint az a követelmény, hogy a teljesítmény azonnal és maradéktalanul fejeződjék ki anyagi és erkölcsi "prémiumban": tehát a pénzviszonyok. Ez az alapvető viselkedési reflex az európai embert vagyonaival, energiájával és idejével szigorúan *kalkulálható* teszi. Az individualizmus és a tudományos racionalizmus összefonódása kiváló feltételeket teremt az *egyedi* műszaki innovációk számára: ezek szélesebb rendszerré szerveződése azonban rendszerint *utólag*, egymással, az emberrel és a természettel való *konfliktusok* árán történik meg. Az individualista európai ugyanis versenyt fut az idővel: ideges, siet, mohó, s ezért nem várja ki találmányainak beilleszkedését egy kár-minimalizáló és rész-harmonizáló rendszerbe. Persze nem ez az egyetlen irányzat: emellett, párhuzamosan, időnként kivirágozva, majd csúfos vereséget szenvedve létezik egy kollektivistista európai szellem is, amelynek eleddig, a történelem folyamán mindig a legmilitánsabb válfajai kerültek felszínre: ti. azok, amelyek az egyéni (parciális) érdekeket mereven, egy valamiféle "közérdek" alá rendelték: ez aztán siettette bukásukat. Merevségre hajlamos racionalizmusa az Európait mindig gátolja a "finomszabályozásban", különösen akkor, amikor bonyolult, puha rendszerek kerülnek a keze ügyébe: ez a legnagyobb hiányossága az európai orvosi és politikai gyakorlatnak egyaránt.

(c) Az európai kultúra tehát sajátos *prioritási rendszert* is jelent, mind a vágyakban, törekvésekben, mind pedig a javak felosztásában, a döntésekben és a végrehajtási ütemezésekben. E sorrendben az egyénnek elsőbbsége van a közösséggel szemben, a materiális javaknak a szellemi javakkal szemben, a gyorsan megvalósítható céloknak a nagyobb kivárási türelmet igénylő célokkal szemben, az internális élvezetnek az externálissal szemben - és így tovább. Mindez együttvéve egy kevésbé szimpatikus, alig leplezetten brutális, találtkönységében is rövidlátó emberfajtát vázol fel, amely folyamatosan konfliktusba kerül saját kreációjával: a magasfokú műszaki civilizációval, valamint e civilizáció által szükségeltetett interdependens társadalmi életformával. E konfliktusok kezelése hol fegyveres erőszakkal, hol politikai-gazdasági-ideológiai fojtogatással történik. Minél előbbre haladunk az interdependencia világában, annál inkább szükségeltetnének a tolerancia és a kompromisszum ezt az európai kultúra csak a fojtogatás időigényes és ideg-igényes, ám kevésbé életveszélyes formájaként tartja számon. Továbbá: minél nagyobb természetitársadalmi erőket mozgat meg az európai ember, annál nagyobb szüksége

volna a stratégiai "hozzaállásra" - éppen e konfliktusok elkerülése, vagy kezelhetővé-szelidítése végett. Ez megalkuvást követel a pillanatnyi és a parciális érdekek rovására: a kompromisszum minden esetben megkötetik és kisvartatva minden esetben felborították a rövidtávú és parciális érdekek érvényesítése érdekében.

(d) Nem érdektelen azonban megjegyezni, hogy a társadalmat a félelmetes erejűvé növe interdependencia és kockázat fokozatosan szorítja alapvető "európai" reflexeinek - vagyis a mechanizmus racionalizmusnak, az individualizmusnak, a tövidtávú haszonkeresésnek, a konfliktusok, az egyirányú megoldásának és az abszolút igazságok preferálásának - feladására, illetve pontosabban kifejezve, olyan mozgásformák keresésére, amelyek meghagyják az egyént "európai" megrogzottségeiben, míg szélesebb, társadalmi síkon keresik az általa kavart lehetetlen helyzetek elsimitásának mechanizmusait, egyben *koordinálják* a tevékenységeket. Ez a folyamat Európában a XX.-sz-ban gyorsult fel, s hozta létre a társadalmak mai, karakterisztikus arculatát.

Valószínű, hogy mindezek a vonások más kontinensek társadalmaiban is előbukkannak (az Észak-amerikaiban egészen biztosan, hiszen az nem más, mint egy tengerentúlra átplántált, sajátos európai kultúra): azzal engedtessek meg nem foglalkoznom, mennyiben sajátos ez, mondjuk a Kelet-ázsiai, vagy óceániai kulturákkal szemben. Ugyancsak engedtessek meg mindösszességében leszögezni, hogy e néhány vonás éppúgy megtalálható a Bretagne-i halász, mint a kazányi gyári munkás, a szicíliai festőművész, mint a lappföldi állatorvos magatartási reflexeiben, gondolkodási "paneljeiben", gazdasági és jogi viselkedésmódjaiban, vásárlási és tervezetési prioritásaiban, a saját és embertársai helyzetéről és kilátásairól alkotott ítéleteiben. Megjelenik a közületek és vállalkozások törekvéseiben, az állami politikában, az ideológiai áramlatokban és vallásokban is. Persze megjelennek az ezzel ellenkező, ezek túlzásainak és konfliktus-eredményeinek reakciói képpen felbukkanó nézetek, törekvések, áramlatok, időnként hatalmi-társadalmi strukturák is: ezek azonban eleve handicap-pel indulnak, és rendszerint vereséget is szenvednek. Annyi marad meg belőlük, amennyi a konfliktuskezelés kompromisszumaihoz felétlenül szükséges: ez a korai kereszténység, a "Liberté, Égalité, Fraternité"-eszmé, valamint a kommunizmus közös sorsa. - Továbbá: azzal sem foglalkozom, hogy ennek a tipikus, és legyűrhetetlen "európaiságnak" milyen távlati hatása lehet magának Európának a sorsára: a paradicsom kapuját tárja-e végül is fel az európaiak előtt, avagy inkább sírgödört és az európai kultúra

számára? Mindkettőnek van, szemmel láthatóan, esélye a megvalósulásra. Ismét csak megmaradva a ténymegállapításnál, ha Európáról gondolkodunk, vagy beszélünk, akkor egy olyan, néhány százmilliónyi ember jut az eszünkbe, akiket egyénileg és kisebb-nagyobb szervezett tömegekben *ilyen* reflexek hoznak mozgásba, s akik, ha konfliktusba kerülnek ily módon törekszenek a megoldásra. Ennek nyomán létrehoztak egy világot, amely egy speciális *tapasztalat- és tudás-rendszerből* áll - ezt örzik, továbbadják nemzedékeken keresztül, gyarapítják, főként az eredeti "génvonal" mentén; kialakítottak egy *anyagi környezetet* a maguk számára, ezt fejlesztik a maguk módján; létrehozták együttélési *játékszabályaikat*, csaknem *ösztöni szintűvé* tették azokat, és - ugyancsak jellegzetes, sajátos módon - próbálnak *módosítani* ezeken az ösztönökön; és mindezekről kialakították a maguk *életalkotási-gondolkodási rendszerét* is. Kulturális értelemben ez az az "Európa", amely (tulajdonképpen San Francisco-tól Vlagyivosztokig!) meghatározza az itteni emberi-társadalmi mozgások *legmélyebb* alapvonulatát.

Ha ezzel nem vagyunk tisztában, nem értünk semmit. Ha viszont nem tudjuk azt, hogy mindez a közös "európai" reflex és tudat *önmagában nem elég kohéziós erő* a Bretagne-tól az Urálig terjedő kontinens népei, társadalmi számára ahhoz, hogy kölcsönösen *megérsék és igényeljék* egymást: akkor sem tudunk semmit Európáról. Vagyis meg kell némielg vizsgálnunk ezen európai, közös kultúra *szubregionális szóródásait*. Észre fogjuk venni, hogy ez a szóródás *elég nagy* ahhoz, hogy - legalábbis a jelen történelmi időszak tartalmára - utópiává "éteriesítse" a "globális európaiság" gondolatát.

Ehhez viszont még egy szemponttal ki kell egészítenem a fentebbi - a kultúra meghatározását illető - vázlatos eszme-futtatásomat. Azzai ti, hogy van a kultúrának néhány olyan alapvető eleme, amely rendkívül érzékenyen reagál az ember többi - kultúrán kívüleső - létkörülményeinek (a fentebb tárgyaltaknak, a gazdasági fejlettség mértékének és jellegének stb.) a legkisebb eltéréseire is. Ilyen pl. a *hatalmi- és jogrendszer*, valamint a *vallás*, továbbá az emberek-embercsoportok egymás iránti toleranciája, egymással kapcsolatos *elvárásai*, társadalmi-társasági érintkezési *követelményei* és tabui, az *erkölcsi* normák stb. stb. Egy adott, vaskos egyezőséget mutató kulturakörön belül ezek az "ultraérzékeny" területek mutathatnak akkora "finom-eltéréseket", amelyek pregnáns "al-régiókat" hozhatnak létre, olyannyira, hogy a *különböző árnyalathoz tartozó emberek egymás mozgását már idegennek érzik*, a különböző al-régiókhoz tartozó *társadalmak kooperá-*

ciója során pedig folytonosan problémát okoz a kompatibilitás részleges volta. Nehezíti a helyzetet az, hogy "finom-eltérések" nagy része több évszázados, olykor évezredes tradíció és különutas fejlődés terméke, ezért éppúgy beleivódott az egyének és társadalmak reflex-rendszerébe, mint a kulturális alapvonások: nem lehet eliminálni, vagy visszafejleszteni őket egy-két nemzedék élettartama alatt.

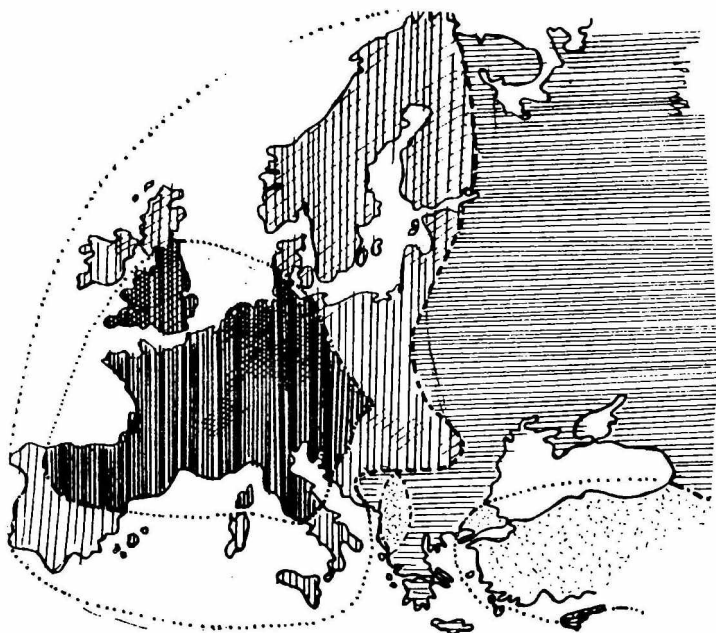
Ha nem számítjuk a Balkánra beszüremlett közel-keleti kulturát, Európa kulturális térképe két markáns "al-régióra" szakad: az egyik a Nyugat-Római Birodalom, a latin kultúra, a germán típusú feudalizmus, a nyugati kereszténység és a korai kapitalizálódás hatókörében alakult ki: nevezzük ezt az egyszerűség kedvéért "nyugati keresztény" kulturkörnek. Ennek ismét két alfaja tapintható ki: a "katolikus" és a "protestáns" altípus: ezek azonban, egy mindinkább interdependens környezetben, nem túl régen és egymás által erősen átfiltrálva alakulván ki, nem jutottak el a külön-fejlődés azon fokára, amelyen megjelennek az egymással szembeni "immun-reakciók" (a reformáció-ellenreformáció harcai az *ehválás* kezdeti, "kómás állapotát" tükrözték, ezek később lecsillapodtak, olyan mértékben, ahogyan a *polgárisodás* elterjedt a "katolikus" zónában is.) A másik kulturkör gyökerei a Kelet-Római Birodalomban és folytatójában: Bizáncban, az ún. "ázsiai termelési móddal" több-kevesebb intenzitással átfiltrált feudalizmusban, a kisázsiai (hellénisztikus) kulturális hagyományokban és a kapitalizálódás kései, következetlen voltában gyökereznek. Ezt "keleti keresztény" kulturkörnek nevezhetjük. Persze a megnevezés úgyszólván zszurnalisztikai ízü: hiszen egy vallási különbséggel jellemez egy, az emberi és társadalmi reakciórendszer úgyszólván minden molekulájára kiterjedő tudatforma-eltérési rendszert - ennek megfelelően a *félrevezetés* veszélyeit hordozza magában. Ugyanakkor a nyugati keresztény vallások és az ortodox irányzat közötti eltérések olyannyira pregnánsak, és milyenségük olyannyira jellemző a két kulturkör jelleg-különbségeire, hogy csábítanak a "névadásra". Ezért, abban a reményben, hogy az Olvasó a "nyugati" és "keleti" keresztény kifejezést *jelképként* fogja értelmezni, és nem a kultúra kvintesszenciájaként, a továbbiakban mégis rátérek e megnevezés használatára.

Nem követünk el nagy hibát, ha "a katolikus-protestáns" és "ortodox" zónák határait ott húzzuk meg, ahol valóban a vallások elterjedései végetérnek. Ezek szerint a "nyugati keresztény" övezet egy olyan észak-déli választóvonalról nyugatra található, amely a finn-orosz határon fut végig (a karélok ortodoxok!), továbbhalad a balti államok és Lengyelország keleti határára, a Kárpátok

keleti és déli vonulatait (Erdély ugyan vegyes lakosságú, az országrész kulturális öszsképe azonban inkább a "nyugati keresztény"-hatást hordozza!), majd a Duna és a Száva mentén halad tovább, lekanyarodik Dalmáciához, és kb. Kotor-nál éri el az Adriát, (a Vajdaság helyzete hasonló Erdélyéhez!) Erősen hangsúlyozom, hogy ez a láthatatlan vonal nem valami "jót" választ el valami "rossztól", vagy "magasabbrendűt" az "alacsonyabbrendűtől", pláne nem foglal magában hátsó gondolatot áliamhatárok tekintetében: pusztán egy "másságot" allokál. Kétségtelen, hogy a közös európai kulturán belül megvan ez a két, egymástól sok "nüanszban" eltérő alfaj: lehet, hogy egy Kelet-ázsiai ember számára e két zóna különbözőségei nem, vagy csak alig érzékelhetők (mint ahogyan egy európai sem érzékeli felületes benyomások alapján azt, hogy egy kelet-ázsiai ember, vagy ország a buddhizmus mahájána-, hinaájána-, tibeti, vagy zen- ágával jellemezhető kulturális zónához tartozik-e!) - az európaiak számára azonban kézzelfogható valóságot jelentenek. A "nyugati keresztény" zónán belül a protestáns al-változat elterjedésének nincs ilyen több-kevesebb pontossággal meghúzódó határa: ugyanakkor lehetetlen nem észrevenni, hogy a protestáns al-zónának két sűrűsödési vonatkozása van: az egyik a germán nyelvterület, a másik a korai polgárosodás területei. Mindkettővel kapcsolatban kimutathatók persze pregnáns kivételek is: Svájcban pl. a protestánsok zöme a romand-vidékeken él, ezzel szemben Németország nyugati és déli (gazdaságilag magasan fejlett) vidékei, valamint Ausztria csaknem vegytisztán katolikus, szemben a későn polgárosodó Skandináviával és a Baltikummal, valamint Magyarországgal és Erdéllyel, ahol a protestáns kulturának igen mély gyökerei vannak, és ahol a protestáns lakosság oroszlánrésze nem germán nyelvet beszél. A korreláció tehát laza - noha nem lehet tagadni meglétét. (A határokat a 6. térkép érzékelteti).

A térképen a "nyugati keresztény" kulturkör két övezetre van osztva: egy "metropolitán" és egy "vidéki" zónára. Tudatosan nem használom a "centrum" és "periféria" kifejezéseket, mivel a "vidéki" zóna nem feltétlenül periférikus jellegű a "metropolitán" zónával szemben: kulturális értékei és potenciáljai nem alacsonyabbrendűek, legfeljebb háttérbe, felszín alá szorultak. A két zóna kulturális értelemben egymással szoros kapcsolatban áll, több-kevesebb intenzitású egymáshatás, kölcsönös termékenyítés tapasztalható, amelyben érezhető vezető szerepe van a metropolitán hatásoknak, de nem elhanyagolhatók a visszacsatolások sem. A külső zóna "vidéki" jellege alapvetően négy vonatkozásban érzékelhető:

Európa kulturális övezetei

Jelzések:

"metropolitan" zóna

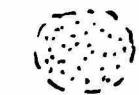
"katolikus" altípus

"protestáns" altípus

Nyugat-európai
kulturkör

"katolikus" altípus

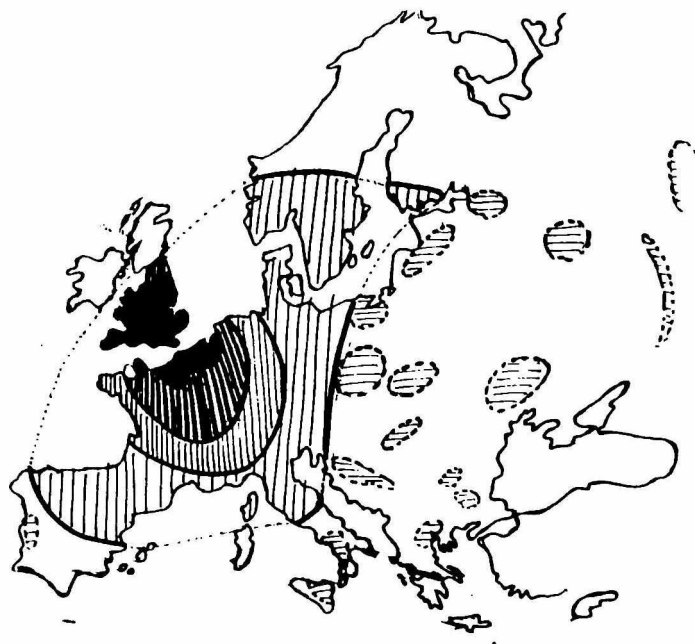
"protestáns" altípus

Kelet-európai
(bizánci gyökerű)
kulturkör

iszlám kulturkör

Az európai gazdasági centrum terjedési sémája

Jelzések:

az "ósmag"

a XIX. sz. első felében végbement bővülés

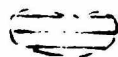
a XIX. sz. közepén kibontakozott bővülés

a XX. századi bővülések

gazdasági értelemben vett periféria

a XIX. sz. végén — a XX. sz. -ban megindult fejlődés gócai

(a) amíg a "metropolitán" zónában a műveltség, képzettség, az életvitellel szembeni igényesség és az emberi kapcsolatok kompromisszum-készsége a *lakosság zömére* kiterjed és *több generáció* óta működik-finomodik, a "vidéki" zónában ez a magatartás-életfelfogási reflex-rendszer csak a lakossági "elit" sajátja (az "elit" fogalmán nem vagyoni, vagy pozícióbeli kiemeltséget, hanem emberi értékeket kell érteni: vannak kétkezi munkából élő, kevésbé iskolázott rétegek, amelyek ezen elit részei és vannak jómódú, magasan iskolázott, a hatalmi körön belüli rétegek, amelyek inkább a "tahó" jelzővel jellemezhető!) és tömeges elterjedése csak egy-két nemzedékre nyúlik vissza, esetleg még annyira sem. Még az "elit" nagy részénél is tapasztalható, hogy a "metropolitán" zónához hasonló viselkedési-cselekvési reflexek sokszor *nem mélyen befódottak*, kiélezett konfliktushelyzetben gátlás alá kerülnek, és előbújik a meztelen, gátlástalan érdekérvényesítési reflex: hierarchikusan felépített társadalomban a közvetlen kényszerítés útján, merkantil viszonyok között pedig a "vad-kapitalizmus" viselkedési normáinak előtérbe kerülésével. A "belső-európai" mázzal nem, vagy csak igen kevésbé bevont rétegek vagy túrészi képességükkel, vagy ügyeskedő életformájukkal, vagy elkeseredett ellenállással tűnnek ki: e magatartásformák időnként változtatják egymást. Munka- és életviteli kulturájuk, alapvonásait tekintve azonos a "belső-európaival", ám igénytelenebb, szegényebb, egyes vidékeken kevesebb *saját* munkát, energiát fordítanak fenntartásra és gyarapításra, mint a belső kör lakosai.

(b) A "vidéki" zóna képe magán viseli azt a történelemből eredő sajátosságot, miszerint az európai kulturakörhöz való csatlakozása igen nagy késéssel (i.sz. 1000 táján) kezdődött meg a beintegrálódás és különböző okok miatt folyamatos fékezéssel, következtelenül ment végbe, a fejlődés eredményeit időnként tartós háborús periódusok rombolták le és az újjáépítések is vontatottan, lassan és fékezten mentek végbe. Ennek következtében *hiányosak*, vagy pedig *hiányoznak a kulturális folytonosságot jellemző jelek*, vagyontárgyak, emlékek, amik megvannak, azok is is javarészt romosak, töredékesek, és eredeti állapotukban is *provinciálisak* - legalábbis zömükben.

Ezt a sajátosságot az egyszerű turista is megfigyelheti: akár a műemlékeket hasonlítja össze, akár a múzeumok tárlóiban található "benszüllött" anyagokat, akár a városképeket, vagy a történelemkönyvek eseménysorozatait. A Párizstól kb. 70 km-nyire fekvő Vétheuil templomát a Michelin utikönyv-sorozat meg sem említi, holott építészetileg legalább akkora remekmű, mint - mondjuk - az ócsai román templom, ami Magyarországon úgyszólván unikumnak számít. (Monet észrevette és megfestette: a kép a moszkvai Puskin-múzeumba is található!)

(c) A "vidéki" zóna általában *szegényesen van felszerelve* a kultura mindazon kellékeivel, amelyek nagyobb beruházást igényelnek (lakásalap, infrastruktúra) és ami van, annak a *kivitelezése is szegényesebb*, noha külső jegyeiben mindig (vagy inkább: csaknem mindig) próbálja követni a "metropolitán" övezetét. Talán az egyetlen kivétel ez alól a "hatalmi elit" használta infrastruktúra, középületek, paloták, villanegyedek, a fővárosok reprezentatív központjai - amelyek mintegy "metropolitán szigetecskék" páváskodnak az amúgy elég szegényes összkép közepén.

Hasonlítsuk össze Bécs, vagy Prága építészetét (nem a műemléki negyedekét, hanem a XIX-XX. sz.-ban kiépült lakó- és ipari-kereskedelmi negyedekét!) Budapestével, vagy Krakkóéval: az előbbieket nemes burkolatú házait, rajtuk a kőszobrokkal, az utóbbiak rissz-rossz vakolású utánzatait, a malterrel bekent bádoggal - telamonokkal alátámasztott erkélyekkel; vagy az elegánsan egységes stílusú párizsi, londoni utcaképet a közép-kelet-európai nagyvárosok szedett-vedett építészeti panorámájával (amelyet még Budapest esetében is csak a Dunapart és a hegyek koszorúja meghatározta *össz-látvány tesz elviselhetővé!*)

(d) Végül, a "vidéki" Európának általános lemaradása tapasztalható a "metropolitán" Európával szemben a *technikai kulturák*, különösen a *munkaeszközök kutatási-fejlesztési* vonatkozásai területén. Ez sem általános, egyenletes és kivétel nélküli: ugyanúgy jellemző a "vegyes" kép erre is, mint a többiekre. Ahogyan a Budapesti Operaházhoz, vagy a Parlament nem "vidékiek" a bécsi Operaház, vagy a londoni Parlamenthez képest, Ady Endre nem provinciális költő Baudelaire-hez képest, Szinyei-Merse Pál nem mucai piktor Édouard Manet-hez képest, úgy a magyar gyógyszeripari kutatás sem eleve "vidéki" a svájcihoz képest — hogy csak kiragadott, és csak magyar példákkal szolgáljak. Még kevésbé vonatkozik ez a skandináv térségre, amely *ebben a tekintetben* már évtizedek óta besorolt a "metropolitán" szférába.

Aláhúzottan hívom fel ezért az Olvasó figyelmét a "metropolitán"- "vidéki" kulturazónák közötti felosztás és határvonal-meghúzás nem-éles, nem-abszolút és nem kivételek nélküli voltára, továbbá arra, amit tudok eléggé hangsúlyozni, hogy ebben az esetben *ugyanannak* a kulturának egy gazdagabb és szegényebb megnyilvánulási, megjelenési változatáról van szó. Ilyen értelemben a "nyugati keresztény" kulturakör "vidéki" változata nem egyéb, mint az *alacsonyabb gazdasági fejlettségi szintnek* a hatása a kultura gazdagságára. Az alábbiakban igyekszem bizonyítani, hogy ez a zóna (Skandinávia déli 1/3-a kivételével) gazdasági értelemben az európai fejlődési centrum *perifériájához*

tartozik, többé-kevésbé egy kalap alatt a "pravoszláv" kulturkör társadalmával. Nos, *kulturális tekintetben* ez a vidék *nem periféria*, hanem szerves része a "nyugati keresztény"-zónának, csak egyszerűbb, szegényebb változatban. Valószínű, hogy az, ami ezt a szegényebb állapotot folyamatosan újratermeli, az a fentebbi felsorolásban elsőnek említett sajátosság: *ti. a tömegműveltség és -képzetség, valamint életmód alacsonyabb foka: ez egyben állandóan "szívja" ezt a zónát a kulturális periférizálódás felé is. Mindenesetre az a tény, hogy e gazdaságilag periférikus zóna kulturális tekintetben nem érzi magát periférikusnak, óriási feszültséget hoz létre e társadalmunkban: mindenekelőtt Közép-Kelet Európában, vagyis a balti államoktól Horvátorszáig terjedően. Ez - (tehát: Észt-, Lettország, Litvánia, Lengyelország, Szlovákia, Magyarország, Erdély, Horvátország, Vajdaság, Szlovénia és Dalmácia!) Európa "tektonikus törésvonala", folyamatos, olykor hevessé váló társadalmi-politikai "vulkánikus tevékenységgel", ami mindaddig fennmarad, amíg ez az övezet vagy fel nem zárkózik gazdaságilag is az európai - "metropolitán" - maghoz, vagy bele nem süllyed egy reménytelen periférikus helyzetbe, és eléri a visszafejlődés olyan stádiumát, amelyből már fel sem csillan a kitörés reménye.*

e) Gazdaság

A modern értelemben vett európai gazdaság embrionális állapota az agrárvidékekkel körülvett középkori város, amely ipari-kereskedelmi centrumként szolgált. Mind az ipar, mind a kereskedelem hosszú évszázadokig a feudális (földesuri, egyházi, fejedelmi) nagyfogyasztó igényeit szolgálta ki elsősorban, másodsorban pedig a távolsági kereskedelem számára termelt. Földrajzi elhelyezkedését tehát e két piac befolyásolta a leginkább: az iparos-kereskedő városok ott sűrűsödtek, ahol a feudális uralmi központok, valamint a távolsági kereskedelem központjai. Több ilyen centrum alakult ki Észak- és Közép-Olaszországban (Velence, Genova és a Vatikán vonzáskörzetében); a Németalföldön (a Hanza vonzáskörében), Franciaország keleti tartományjaiban és a Rajna völgyében (fejedelmi és egyházi centrumok soraira "fűzve"), a Csehmedencében stb. stb. Végig a középkor folyamán ezek a centrumok legfeljebb kisebb-nagyobb gazdag városok területi sűrűsödéseiként voltak felfoghatók: nem szerveződtek szerves egységbe. Nem alakultak ki "iparvidékek". Ezek kifejlődése már az Újkor derekán bontakozik ki: akkor, amikor az ipar megszűnik par excellence luxusigényeket kielégítő foglalatosság lenni (úgyszólván

elválaszthatatlanul egybefonódva a képző- és iparművészettel), a kereskedelem kezdi kialakítani és elfoglalni a "városközi tér" piacait, s a technológia ágazatról ágazatra haladva sorra töri át a kézműves-módszerek korlátait.

Ez a *minőségi* fejlődés - korszakváltások sorozata - a középkori város-ipar és város-kereskedelem talajából nő ki, de nem minden vidéken egyforma erősséggel és intenzitással. Mivel egyben ez az a kor, amikor a világkereskedelem súlypontja radikálisan áttolódik a Mediterráneumról az Atlantikumra (Amerika felfedezése után), a középkori város-ipar és város-kereskedelem átfejlődése ipari-kereskedelmi centrumok létrejötte felé elsősorban az Atlantikumhoz földrajzilag közeleső vidékeken gyorsul fel: vagyis Németalföldön, a La Manche két partján és a hozzájuk igen közel eső Párizsi medencében. Különböző szerencsés körülmények egybeesése folytán a leggyorsabb a terjedés Angliában. Különböző kedvezőtlen körülmények egybeesése folytán a terjedés e korszakban elég lassú Franciaország egyéb vidékei felé és úgyszólván megáll a német nyelvterület határán is. Az európai gazdaság egyik középkori centruma: az észak- és közép-olaszországi, nemhogy folytatná a fejlődését, de inkább sorvadásnak indul; Közép-Németország és a Cseh-medence nem tud kitörni a kézműves-szintből, Európa egyéb vidékei (azaz a Mediterráneum nyugati és déli övezetei, Közép-Kelet- és Kelet-Európa, Skandinávia és a Balkán) pedig alapjában elmaradott agrár-vidékeként nézik végig az atlanti centrum kialakulását.

Évszázados késéssel a fejlődés eléri a Rajna-völgyet (Vesztfália, Lotharingia, Saar-medence): mindenekelőtt a szén- és vasérckincsek kitermelését szorgalmazó piacbővülés (vasútépítések, városi infrastruktúrák terjedése stb.) jóvoltából. Kezd kialakulni az európai gazdaság magvát mindmáig alkotó "Temze-Rajna - tengely" és körzetében az európai gazdaság történelmi centruma. (6. sz. térkép) A modern társadalomnak abban a "kamaszkori" állapotában, amelyet általában "szabadversenyos kapitalizmusnak" szoktuk nevezni, a földkerekség egyetlen összefüggő ipari-kereskedelmi rendszere az a földdarab volt, amelynek körvonalai nagyjából a Leeds - Clermont-Ferrand - Bázél - Frankfurt am Main - Antwerpen ellipszis által határolt területet fogják be. Ezen a vonalon *kívül* is van persze jelentős ipar és kereskedelem, de az elszórt, csak a nagyobb bányavidékeken vannak *kezdemények* az iparvidékké való kiterjedésre, műszaki színvonala és szervezési-gazdálkodási módszerei tekintetében egyértelműen *szekundér* szerepet játszik.

Igaz, a történelmi magot szorosan körülfogó gyűrűnek olyan helyzeti és történelmi előnyei vannak, amelyeket nehéz volna nem észrevenni: egyfelől ez a zóna foglalja magában a valamikori középkori Európa leginkább városiasodott vidékeinek nagy részét (Hessen, Baden-Württemberg, Észak-Bajorország, Cseh-Morvaország, Niedersachsen, Pó-medence, Rhône-Saône-völgy, Garonne-völgy), vagyis a modern ipari-kereskedelmi struktúra átvételére kedvező előfeltételekkel rendelkezik, másfelől jobbra a modernizálódás útját teljes erővel megindult államalakzatokhoz tartozik, harmadrészt a földrajzi közelség is nagyban megkönnyíti a technológiai és üzleti know-how gyors terjedését. Ebből a vidékből alakul ki a történelmi mag XIX. sz. második felében gyors ütemben végbement kiterjedése.

Az a "kő", amelyet Amerika felfedezése, a kapitalizmus és az ipari forradalom Európába dobott, s amely - mint láttuk - valahol Anglia-Németalföld tájékán esett a kontinensre, az első és második hullám után, nagyjából a XIX.-XX. századforduló tájékán vetette ki harmadik hullámát. Ez a Baszkföld-Katalónia - Észak-Olaszország - Ausztria - Cseh-Morvaország - Szilézia - Dél-Skandinávia szélességében zárkóztatta fel több-kevesebb mértékben az ipari-kereskedelmi struktúra történelmileg kialakult, látens formában szunnyadó kezdeményeit. Ez a terjedés nem egy ütemben és nem viharos sebességgel ment végbe: a folyamat lényegében e század közepéig tartott, háborúk és recessziók többször súlyosan megszakították. Az a terület, amit körülölel - vagyis az európai gazdasági centrum máig kialakult "határvonala" - nagyjából egy olyan vonallal keríthető körül, amely La Coruna - Madrid - Velence - Róma - Bécs - Helsinki - Stockholm - Bergen - Glasgow városok mentén húzható meg; vagyis majdnem pontosan ott, ahol a mi kiválasztott "átlagemberünk" ösztönösen "Európában" gondolkodik, s amely határ elég konzekvensen egybeesik a "metropolitán" európai kulturkör határaival is.

Európának e centrum határain kívüleső vidékei még a XX. sz. folyamán is híjával vannak - több, vagy kevesebb mértékben - azoknak a kritériumoknak, amelyek affinissá tennék a centrumot a feljük való kiterjedésre: mint a fentiekben láttuk, a kulturális feltételektől az éghajlatiáig és: a népsűrűség, illetve településszerkezetig bezárólag is vannak kitapintható handicap-tényezők. Azonban egyikük sem döntő. Ha ugyanis az éghajlati, vagy települési tényező perdöntő volna a centrumok terjedésében, Kanada pl teljesen esély-

telen volna ahhoz, hogy valamely centrum integráns részévé válhasson: mint tudjuk, ez nem így következett be. Ha a kulturális faktor játszaná a determináns szerepet, akkor teljesen érthetetlen volna a közép-keleti-európai sáv periferizálódása, vagy Japán előretörése az "európai" típusú civilizáció területén. *Semmi sem indokolja tehát azt, hogy megkérdőjelezzék a gazdasági-műszaki tényező alapvető szerepe egy adott régió, zóna, vagy társadalom centrummá, illetve perifériává fejlődésében:* ami persze szoros kapcsolatban megy végbe a kulturális fejlődéssel és vitathatatlanul a legkülönbözőbb földrajzi-természeti hatások befolyása alatt történik. Mindezekről nem lehet eltekintenünk, miközben a figyelmünket végülis még is a gazdasági faktorra összpontosítjuk. A gazdasági értelemben vett perifériára elsősorban az jellemezhető, hogy *képtelen olyan termelékenyen termelni*, mint a centrum: ez nem annyira az egyes emberre, vagy technológiai rendszerre igaz, mint amennyire úgyszólván kivétel nélküli a szélesebb értelemben vett emberi szervezetekre és mezo-, illetve makro-ökonómiai rendszerekre. Minél közelebb áll földrajzilag és kulturális szempontból a periféria a centrumhoz, annál kirívóbb, ellentmondásosabb az a jelenség, miszerint a periféria egyes, kiemelt, kedvező feltételek között működő szegmensei elméletileg a centrummal egyenértékű teljesítményre képesek, de ezt az adott "hazai" környezetben képtelenek elérni.

Az európai periféria talán a legtragikusabb példa arra, hogyan játssza több, mint száz millió ember évszázadon keresztül az "ablaküvegen zümmögő légy" kétségbeesett szerepét: hogyan könyveli el sorban az ő emberei által felfedezett műszaki "világlágereket", amelyeket a centrum újra felfedezett és technologizált-bevezetett-elterjesztett; hogyan váltak koldusszegény festők, zenészek, fizikusok, mérnökök, biológusok, a centrum felé sodródván Nobel-díjasokká; hogyan kerülnek jómódba a nála kiképzett szakmunkások a centrumban vendégmunkásokként - és így tovább. Ugyanakkor végig kell pirulniuk azokat az "esettanulmányokat", amelyek során kiderül, hogy a hozzájuk átplántált centrum-beli technikai csak fél-rentábilissal és negyed-exportsikerrel működik, a repatriált, jólképzett vendégmunkások hogyan találják meg anyagi számításaikat szakmájuktól távol, a kocsmáros- és bártulajdonos-szakmában; hogyan válnak nagy áldozatokot követő nemzeti nekibuzdulásaik a nemzetközi verseny, meg a hazai fél-hozzáértés martalékaivá, vagyis hogyan győzedelmeskedik végülis mindig az az irányzat - az egyéni sorsokban, a menedzsmentben, a gazdaságpolitikában, a politikában és az ideológiában egyaránt -, amely a *periférikus létben való megnyugvás* mellett voksol.

Ennek a makacs alacsony-termelékenységnek az eredendő oka *valahol* - a történelem és a társadalom mélyein - szorosan összefonódik a fentebb már érintett kulturális tényezőkkel: amennyiben maga a kultúra sem választható el a gazdaságtól. Nagy félreértése volt a XX. sz. vulgár-materialista társadalomfelfogásának az, hogy az elmaradottságot egyenesen e vagyon- és jövedelemhiányra vezette vissza. Azóta tudjuk, hogy sem az erőltetett ("megkésett-eredeti") felhalmozás *önmagában*, sem a külföldi tőkebeáramlásnak valamilyen okból bekövetkező tömegessé válása *önmagában* nem indukál *akkora és olyan* fejlődést, amely véglegesen, visszafordíthatatlanul kiragadná a perifériából az érintett társadalmat. Ha a vagyongyarapodás gyorsítása nem fonódik össze proporcionálisan a kulturális tényezők ugyancsak gyorsított fejlesztésével, torzult, pazarló, végső soron *önmaga energiáit felemészítő* fejlődés jön létre, s a periférikus lét bővítetten reprodukálódik. A kelet- és dél-európai térképen felfedezhetők e nagy, aránytalan (vagy arányvesztett) fejlődési nekirbulások nyomai: olyan ipari-kereskedelmi körzetek, amelyek létrejöttében, kialakításában óriási adag, a történelem által igazolt ráció húzódik meg: részben a szerves fejlődés során is kialakultak volna, részben az őket "villámgyorsan" létrehozó gazdaságpolitikák nem erőszakolták meg annyira a gazdasági-kulturális fejlődés követelményeit, hogy a létrejött ipari-kereskedelmi góc-kezdemény "szörnyszülötté" válják. (Egyébként ez utóbbira is lehet példát találni!) A 6.sz.térképen feltüntetett néhány ilyen góc-kezdeményt: a Pétervár-környékit, a Riga-Tallin környékit, a közép-urálit, a Moszkva-környékit, a Volgamelékit, az ukrájnit, a Gdansk- és a Krakkó-környékit, a sziléziait, a Magyar Középhegység vonulatát követőt, a Horvátországit, valamint a román és bolgár iparosítási gócokat; továbbá a Thesszaloniki-vidékét, Dél-Olaszországban és Észak-Portugáliában kiépült iparvidék-kezdeményeket. Ezek együttes termelőkapacitása rendkívül nagy: ám innovációs képességük csökkenő, termékeik minősége silány, közlekedési-hírközlési infrastruktúrájuk primitív, egymással és a világ egyéb részeivel fenntartott kereskedelmi, információs, K+F és egyéb kapcsolataik kezdetlegesek, (még azoké sem éri el a centrum által kívánt mértéket és minőséget, amelyek formálisan integrálódtak a centrumhoz. Vagyis az európai centrum szempontjából *kívülesők*, a centrumba és a centrum által kialakított piac szempontjából *nem kompaibilisek*, a centrum minden ösztönös (piaci) és tudatos (gazdaságpolitikai) reakciója ezen körzetek tevékenységét *feleslegesnek* ítéli, immunreakcióval felel

a közeledésükre. Minden válaszreakció a *felszámolás* felé löki az érintett körzetek igényes iparágait.

A helyzetet súlyosbítja az, hogy az európai periféria a XX. sz. elején-közepén a *centrumhoz való felzárkózásnak egy olyan modelljét dolgozta ki*, amely az egész gazdasági apparátus sajátos arculatát hozta magával: gyökeresen hatott a műszaki paraméterekre, a termék- és ágazati szerkezetre, a menedzsment és a gazdaságpolitika reflexeire, a lakossági elvárásokra és szokásokra egyaránt. *Ez a modell sajátos keveréke volt az európai kultúra kollektivista-biztonságkereső "mellékáramának" és a "keleti keresztény kultúrkör" számára nem teljesen idegen ázsiai termelési mód modernizált változatának.* Abszolút prioritást adott a termelő ember egzisztenciális biztonságának, egyben szoros hierarchikus függési rendszerbe tagolva be a gazdálkodókat; abszolút prioritást adott a tömegek elsörendű szükségletei gyors és széleskörű kielégítésének, miközben megalkudott az alacsony termelési kultúra minőségzüllesztő hatásával; *alárendelte a parciális érdekeket a szélesebb közösségi érdekeknek, miközben erősen korlátozta az egyéni életstratégiák érvényesülését és a tehetségek kibontakozását; előnyt adott a tervszerű kooperációnak a gazdasági anarchiával szemben és eközben feláldozta a gazdaság minőségi fejlődési energiáit a mennyiségi növekedéssel szemben.* Mindezeket a súlyos kompromisszumokat nem csak "bizánci" és "ázsiai" bebizonyosodásai miatt tette, hanem egy 70 évig tartó, súlyos katonai fenyegetettség hatása alatt is. Nos, ez az európai centrum gazdasági és kulturális arculatától való eltávolodást magával hozó modell még pregnánsabbá tette a periféria "faramuci" arculatát. Előtte ui. a periféria nagyjából egyértelmű volt a régió elmaradott agrár-arculatával, a "feudális csökevényekkel" és az ennek megfelelő primitív és kegyetlen politikai szerkezetekkel. Ami kevés modern ipar ezen a szikes talajon meg tudott kapaszkodni, az nagyjából beilleszkedett a centrum-periféria láncolatba, mégpedig - a nem-európai perifériák iparaihoz hasonlítva - nem is túl alantas helyen. A "szovjet"-típusú kitörési modell azonban létrehozott egy "benszülött" *periférikus ipari strukturát is*, amelynek a versenyképtelensége - különös tekintettel az eleven munka aránytalanul magas (szociális terhekkal aránytalanul megfejt!) - költségeire és aránytalanul alacsony (az általános létbiztonság miatt nem sarkallt!) teljesítményére, szinte "állatorvosi lovává" vált azoknak a tanmeséknek, amelyek elriasztani voltak hivatottak minden perifériát a centrum pórásától elszakító kitörési

kísérletektől.) A bűvös "szocializmus" szót azért nem mondtam ki a fejtegetés során, mert ez a jelenség csak érintőlegesen függ össze a szocializmussal, minden olyan koncentrált fejlesztési erőfeszítéssel együtt jár - az arab világban is, latin-amerikai gazdaságokban is jelentkezett - ahol az állam a széles fronton való gazdaság- és infrastruktúra fejlesztést megkísérli összekötni egy bőkezű és "rendszerbe állított" (vagyis nem karitatív alapon szervezett) szociális gondoskodással.) Ez a modell belpolitikailag sem vált tartósan sikeressé, a világpiacokon pedig egyértelműen kudarcot vallott. Végülis nem tudott ellenállni a minden oldalú fojtogatásnak: nem csak Kelet- és Közép-Európában, de a Maghreb egyes országaiban sem, aholis a modell ideológiai igazolását nem a marxizmusban, hanem valamiféle modernizált iszlámban próbálták megtalálni.

Az európai centrum és periféria sajátos, ellentmondásos viszonyban áll egymással. A centrum *tőke-kirajzásai* ezt a zónát mindig csak mellékesen érintették. Az első nagy tőke-emisszió nem ide irányult, hanem azokra a tengerentúli területekre, amelyeket a "történelmi mag" részét képező hatalmak a XIX. sz. folyamán katonailag-közigazgatásilag is bekebeleztek és egyértelműen nyersanyagbázisként, valamint tömegáru-piacként használták. A német "Drang nach Osten" - törekvések sem voltak alátámasztva kellő tőkeerővel: a Második - majd később a Harmadik - Birodalom az akkumulálható tőkefelesleg zömét egyfelől a hadi készülődésekbe ölte, a gyarmatosított világ újrafelosztását remélve kikényszeríteni, másfelől tartalékolta ezen, az eredeti gyarmatosítóktól elhódítandó területek "feldolgozására". Az európai perifériát jószerével úgy kívánta "használatba venni", ahogyan az az ölébe hullott: kevés tőkebefektetéssel, a helyben akkumulálódott termelésítőanyag-tömeg kiszorításával. A Második Világháborút követő tőkeforgalom-felélénkülés több szempontból is elkerülte az európai perifériát: a legfontosabb ok ezen országok zömének a külföldi tőkebefektetések fogadásától való kategorikus elzárkózása volt. Ez kezdetben a működő- és a kölcsöntőkére egyaránt vonatkozott, majd később csak a tartós tulajdonszerzést zárta ki, illetve korlátozta olyan mértékben, hogy az ide áramlás kiesett a nyugati cégek számításaiból. Aztán, amikor már minden adminisztratív és ideológiai akadály elhárult a működő tőke befogadása előtt, derült ki, hogy az európai centrum (nem csak az európai: az amerikai is és - némileg kisebb mértékben - a japán-koreai is!) nem is nagyon tud mit kezdeni az európai perifériával. *Mint piac* sem elsőrendű

jelentőségű, hiányozván a biztos egzisztenciájú, széles középréteg, amelynek folyamatosan táguló és mélyülő, emellett hihetetlenül manipulálható keresletére az egész centrum-tömegipar felépült; *mint termelőbázis* csaknem használhatatlan: természeti kincsei nem jelentősek (a szovjet utódállamokat kivéve!), felhalmozott termelőapparátusa előregedett, lehasznált és a szerény tömegigények kielégítésére volt felépítve, infrastruktúrája "nincs is köszönőviszonyban" a centrum üzleti szükségleteivel, munkaerejének átlagos munkárafoghatósága egy jó nagy történelmi korszakkal marad le a centrumé mögött, a tömegek viszont szociális szempontból "elkényeztetettek", a munkaerő társadalmi szintű összes költsége a termelékenységhez képest magas: illetve, más, ugyancsak periférikus országokban ennél jóval olcsóbb és munkárafoghatóbb embertömeg áll a rendelkezésre: a zóna *politikai jelentősége* igen csekélylé vált, abban a pillanatban, amint megszűnt a szovjet nagyhatalom, mint potenciális fenyegetés. *Vagyis, függetlenül az un. "vasfüggönytől", az európai periféria akkor sem lett volna az európai centrum tőke-emisszióinak fő célpontja, ha netán ez a kirajzás zömmel periférikus országok felé történt volna.* A nemzetközi tőkeforgalom utolsó négy évtizedének története azonban arról tanúskodik, hogy a centrumokból kirajzó *működő* tőke - vagyis az, amelynek, szerencsésebb esetekben *lehet* fejlődés-gyorsító szerepe is! - *zömében nem periférikus* területekre irányult, hanem vagy az azonos centrumon belül "kóválygott", vagy egy másik centrumba való behatolást kereste. Csak akkor lehetett számítani periférikus területek felé nagyobb működőtőke-áramlatok megindulására, amikor valami ok a centrumokon belül kivételesen gyors műszaki-szerkezeti generációváltást kényszerített ki, s a "levetett" generációt gyorsan kellett áttelepíteni olyan olcsón termelő országokba, ahol az egyéb feltételek is úgyszólván ugrásra készen állottak (pl. a "kezes" munkaerő, a megfelelő eréllyel megáldott, a hámba fogandó munkaerővel szemben skrupulusokkal nem korlátozott államhatalom - és így tovább).

A centrum tehát *átsugározza* a technikai-gazdasági vívmányokat erre a sajátos európai perifériára, s ezáltal akarva-akaratlanul *animálja* azt az önerők megmozgatásával való "rakkolásra", ám *kevésbé finanszírozza* e kétségbeesett erőfeszítéseket, noha időről-időre alaposan *lefölözi* ezek - rendszerint még félreértett - eredményeit. Ha mindehhez hozzátesszük azt is, hogy az európai centrum évszázadok óta e periféria területén, vagyonának és vérének maximális pazarlásával bonyolítja le nagyobb katonai akcióinak zömét is,

nagyjából érzékelhető az a mélyen ellentmondásos viszony, amely az európai centrum és periféria keretében kialakult. Ezt *egyfelől a gazdasági kihasználtság, magára hagyottság és egyben animáltság keveréke jellemzi, másrészt (a "nyugati keresztény" zóna esetében) a kulturális azonosságból, valamint (a "keleti keresztény" zóna esetében) a kulturális perifériakusság helyzetéből adódó további keserűség*. Hangsúlyozom: mindkét zónában jelen van ez a keserűség, noha az okai jelentősen különböznek. Ezt az egész felemás, ambivalens, megoldhatatlan helyzetet, amely Európa két felének ezeréves történelme folyamán "kúszva" alakult ki, a XIX-XX. századok mind interdependesebbé váló világában fájdalmasan manifesztálódott, engedtessek meg "szegényrokoni - komplexusnak" neveznem. *Valószínűsíthető, hogy ez Európa egyik alap-ellentmondása.*

II.

Nagyot tévednénk, ha azt hinnők, hogy az az ellentmondásos világ, amelyet Európának neveznek, nem más, mint egy békés, gyarapodó centrum és egy irigykedő, a gazdag rokonra acsarkodó, de egyben európai létébe "reménytelenül szerelmes" periféria egymásra feszülő együttese, aféle Lafontaine-i "tücsök és hangya" mese. Európát csak úgy lehet megérteni, ha belekalkuláljuk a centrum belső ellentmondásait, valamint az európai centrum és az egyéb világgazdasági-politikai-katonai erőközpontok közötti erőviszonyokat is. Kezdjük az elsővel. Ha ránézünk a centrum térképére, a következő gazdasági-politikai alakzatok tűnnek a szemünk elé:

- olyan középhatalmak, amelyek olyannyira részesei voltak az "ösmag"-nak, hogy résztvettek a földkeregséget valamilyen formában felosztó első gyarmatosítási hullámban (Anglia, Franciaország);
- egy olyan középhatalom, amely ebből az osztzkodásból akkoron kimaradt (Németország);
- két közepes nagyságú ország, amelynek egyes vidékei több-kevesebb alappal tényleges részei a centrumnak, más vidékei pedig inkább a perifériához állnak közel (Olaszország, Spanyolország);
- néhány, korán felfejlődött, valaha gyarmatbirodalmat is tartó kisgazdaság (Belgium, Luxemburg és Hollandia), illetve a történelmi fejlődésében sajátos utat bejárt, ugyancsak régen-szüpergazdag ország (Svájc);
- néhány, a fejlődés kései szakaszában sikeresen kitört (szaki kis ország (Dánia, Svédország, Norvégia, Finnország);

- egy valamikori kvázi-periférikus birodalom töredékeként, a II. Világháború utáni "kirakat"-szerepét ügyesen kihasználva felfejlődött *kisgazdaság* (Ausztria).

Ha nem a fenti térkép zónáiban, hanem a politikai térkép állam- és szövetségi határaiban gondolkodunk, egy további kategória is adódik:

- az európai *integrációba* politikai okokból bekebelezett *periférikus kisgazdaságok* (Írország, Portugália, Görögország), amelyeket azért érdemes a centrum vizsgálatakor is figyelembe venni, mert a velük való gazdasági-politikai manipulációk bizonyos mértékig hatnak a centrumon belüli erőviszonyokra is.

Mindegyikük sajátos fejlődési pályát futott be, ennek köszönhetően sajátos mozgási feltételei és érdekei vannak, s ezek együttesen nagy mértékben meghatározzák mozgásukat (s egyben az európai centrum sorsára gyakorolt hatásukat is!) azon a kompromisszumokból összeálló erőterén belül, amit az "európai centrumnak" nevezünk (ami tehát tágabb kör az EK-nál, noha a gerincét mindinkább az EK-csoport adja és az EK időnkénti gyarapodásának *természetes* határai ugyancsak a centrum határaival azonosak!) E tanulmány kereteit könnyen szétfeszíthetné e fejlődési pályák akár csak vázlatos ismertetése is: célszerű ettől eltekintennem, ám azzal a megjegyzéssel, hogy nagyon megégné - a "metropolitán" és a "vidéki" Európának egyaránt - egyszer istenigazában restaurálni az európai történelmet: a szakavatott restaurátor keze alatt, a több évszázados hazugság-rendszerek kocsmacégér-mázolmányai lekapargatásával, eltűnhetne a *valódi* mozgások Leonardo-táblaképe. Szóval: erre a munkára nem érzem magam alkalmasnak, s a jelen gondolatsort sem tartanám célszerűnek megszakítani egy Európa-történelem felvázolásával. Ezért kizárólag a *gazdasági-külgazdasági* modellek vázlatát kísérelem megigen nagy ecsetvonásokkal papírra vetni: éppen csak annyit, amennyi rávilághat a centrumon belüli ambivalens viszonyokra: az európai, szövetségi, nemzeti érdekeknek a világ gazdasági érdekekkel való olyan összefonódásaira, amelyek a fentebbi kategóriákra többé-kevésbé jellemzőek.

(a) Az *angol-francia* és a *németalföldi* modellek közös vonása a *korai* kifejlődés és a valamikori *gyarmatbirodalmak*. A koraiság egyrészt azért fontos, mert magában hordja a kereskedelem tökefelhalmozó és piac-expansziós hatásának kivételes fontosságát, másrészt ágazati prioritásokat is jelent (textil, vasút, hajózás), harmadszor piaci orientációt feltételez: készáru-nyersanyag cserét a tengerentúli világgal: a születő gyarmatokkal és az önálló életre kelő telepes gyarmatokkal; másrészt benyomulást a még nem kapitalizálódott Európa bomló feudalizmusainak piac-kezdeményeibe (posztóval, vászonnal,

petróleumlámpával, mozdonyokkal, hidakkal, gőzhajókkal, stb. stb.), s mindezt kvázi-monopolhelyzetben: vagyis inkább extenzív, mint intenzív növekedésre orientálva a *külpiac* által. Politikailag és gazdaságpolitikailag ez a modell a *liberalizmus* bölcsője: korántsem az ember veleszületett szabadság-eszményétől ihletve, hanem egyfelől tükrözve a nemzeti "diszperz piac" szabadversenyhez közelálló viszonyait, másfelől kifejezve a monopolhelyzetben lévő erőket, a "menő manók" természetes arroganciáját: hogy ti. tőlük csinálhat mindenki azt, amit akar, ugyanis az lesz a végeredmény, ami nekik - ti. az erőseknek - hasznos. Ezt azért érdemes itt megemlítenem, mert a liberalizmus eszméje, amelyet napjainkban inkább Amerika (ti. a XX. század "menő-manó"-ja!) hangoztat, egyben az "európaiság" egyik ideológiai talpköve is: születése visszavezethető arra a korra, amely az "ős-mag" virágkoronként vonult be az európai agyakba. A modell egyik nagy, automatikusan feltételezett előnyének a szüntelenül sarkallt technikai előrehaladást tartották, a másoknak a civilizáció terjedését, a harmadiknak az ember személyi szabadságának kivívását. Mindháromban nagy igazságok is rejlettek, és egyben nagy relativitás is. A technikai előrehaladás a belpiaci verseny, valamint a külpiacok szervezésére irányuló expanzió toló-húzó erejének függvényében gyorsult, a nemzetközi piaci monopolhelyzet fékező hatása következtében viszont veszített erejéből. A civilizáció terjedése - mint azt a kort tárgyaló gazdaságtörténelem sejtetni engedi - az emberiség egyik legkegyetlenebb vállalkozása volt, s a jobbágyi kötöttségtől függetlenített egyéni életek milliói feneketlen nyomorba és gazdasági kiszolgáltatottságba zuhantak. Mégis, a modern Európának ez "hőskora" volt, amelyből mindmáig energiát merít. Maga az az országcsoport, amely ezt a "hőskort" kezdeményezte, végigmenetelte és a végigszenvedtette bel- és külföldi áldozataival, e sajátos, kivételezett helyzetbe kishíján *bele- rokkant*. Strukturái akkor is őrizték az "ős-iparágak" nagy súlyát, amikor azok már dinamizmusukat vesztetten vánszorogtak túltermelési válságból a következő túltermelési válságig; megőrizték a klasszikus családi vállalkozásokat akkor, amikor a piacot már rég részvénytársaságok tarolták; érvényesítették monopolhelyzetüket a gyarmati adiminisztrációk és hadseregek árnyékában, és óriási tömegben adtak el a "bennszülötteknek" olyan árukat, amelyek az európai és amerikai piacokon már bővlinak számítottak. Tették mindezt óriási haszon mellett, amelynek legnagyobb forrása mindinkább a nyersanyag- és élelmiszertermelő gyarmati eleven munka olcsósága volt. Ez a tény hosszú évtizedekig *elfedte* e gazdasági modell tulajdonképpeni *elkorcsosulását*. A történelem különös fintora folytán eme angol-francia-németalföldi korai mo-

dell két illúzió forrásává is vált: egyfelől - exportcikk-ként - a centrum folytonosan sugározza a klasszikus szabadverseny "siker-sztorit" a periféria felé, követésére biztatván őt, ami által az ésszerű önvédelemtől és tudatos fejlesztés-támogatástól próbálja elriasztani; másfelől maga is újra meg újra beleszédül a szabadverseny-illúzióba - persze csak ideiglenesen és a gyakorlati intézkedések vonalán meglehetősen óvatosan - akkor, amikor az oligopol szerkezet és a szorossá vált termelési-fejlesztési-kereskedelmi és pénzügyi kapcsolatrendszer megkövetelte gazdaságpolitika valami oknál fogva nem jó "passzba" kerül. Éppen ezért, bár az angol--francia-németalföldi korai modell már a történelemmé, utóhatásai máig is érzékelhetők: egyfelől az "ős-mag" vitalitási problémáiban, másfelől a szabadverseny illúzió makacs túlélésében.

(b) A másik modell első kibontakozása a XIX. sz. derekától századunk első feléig tart. Prototípusa a német fejlődés, de bizonyos rokon vonásokat a svájci, és - főleg - a skandináv fejlődési utakban is ki tudunk mutatni ezzel. Kezdjük a német esettel. Ennek alapvonása a *tolerálható mértékű megkétség* az előző csoporthoz képest, mégpedig olyan műszaki-gazdasági viszonyok között, amikor a behozás még *nem követel emberfeletti erőfeszítéseket* sem a műszaki gárdától, sem a menedzsmenttől, sem a felhalmozást "összeguberáló" dolgozó lakosságtól, viszont sikerrel kecsegtet. Továbbá, nem elhanyagolható kelléke az adott szituációnak az sem, hogy a felzárkózásra felsorakozó társadalom Európa egyik történelmileg *legműveltebbje*: kézműves-szintű műszaki-gazdasági kulturája tradicionális és elsőrangú, kereskedelme fejlett. Az, hogy lekészt a bel- és külgazdasági expanzió első vonatáról, alapjában véve két oknak köszönhető: egyfelől az Atlantikumtól való földrajzi távolságának (ezt a körülményt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy az ugrásra való érettség a Rajna vonalán volt a legnagyobb, és attól keletre-délre távolodva a táv arányában láthatóan csökkent!); másfelől a politikai-gazdasági szétmorzsolódottságnak. Ez a két ható tényező magyarázza egyben azt is, hogy amikor - a porosz-osztrák és porosz-francia háborút követően - megtörténik Németország politikai integrációja, az "ős-maghoz" való csatlakozás folyamata viharos gyorsasággal bontakozik ki, mégpedig úgy, hogy a Rajna-völgyi epicentrumból indul ki, és előrehaladása két elvet követ: egyfelől a nyugat-kelet irányt, másfelől a hagyományos németföldi ipari-kereskedő város-központok sűrűsödési foltjainak irányát. A déli (bajor) és keleti (brandenburgi, mecklenburgi, poroszországi) "végek" sokáig jószerével kimaradnak ebből a modernizálódási viharból. A német gazdaságpolitika többé-kevésbé tudatosan, többé-kevésbé a nagy német bank- és ipari erőközpontok "szimatára" bízva

magát - ráérezett arra, hogy nem volna célszerű erőltetett menetben végigyalogolni azokon a fejlődési fázisokon, amelyeken az "ős-mag" végighaladt: sem az *iparszerkezet* jellegét, sem a *vállalatszerkezet* milyenségét, sem pedig a *menedzsment* stílusát illetően. Vagyis: az iparfejlesztés középpontjába a textilipar *egyáltalán* nem került be, a bányászat-kohászat-fémfeldolgozás vertikumnak pedig mind súlyát tekintve, mind pedig outputjának jellegét tekintve egészen más szerep jutott, mint a klasszikus modellben; emellett a szelektivitási súlypontok közé eleve besorolt a vegyipar. Vagyis a német modell *gépipar-vegyipar* súlypontokra támaszkodott. Továbbá: a gyors fejlesztést nem a családi kisüzemek szabad versenyeztetésével kezdték meg, hanem eleve erősen koncentrált tőkéket kovácsoltak össze - ebben hatalmas szerepet kaptak a nagybankok - és, legalábbis a kulcsszektorban, eleve óriásvállalatokkal debütáltak. Ez természetes is: a választott ágazatok műszaki követelményeiből fakad. Végül, mivel a német ipar nem számolhatott a gyarmatbirodalmak "inkubátor"-piacaival, az európai piacon pedig folyamatosan meg kellett mérkőznie a korábban érkezettek versenyével, így a vállalati filozófiák eleve a *kemény versenyben* való helytállásra, a *műszaki teljesítmény* növelésén nyugvó folytonos (ám illékony) előny biztosítására, valamint az *agresszív piacpolitikára* (ma úgy mondanám: marketingre!) alapozódtak. Amíg a korai angol-francia-németalföldi modellt egyes mesteremberek és makacs, merész kereskedők nagyipari vállalkozásai jellemezték, addig német ipari modernizáció eleve a mérnök-menedzser "lelkivilágát" tükrözi. Több, mint száz év történelmi távlatából azt kell mondani, hogy a "német út" - az amerikaival és a japánnal "holtversenyben" - a modern kapitalizmus kiépítés egyik legszerencsésebb modelljének bizonyult. Megintcsak a történelem fintora, hogy maguk a modell építői messze nem voltak tudatában a saját művükben rejlő *gazdasági* erőtartalommal; a hatalmi elit ezt a szerencsés gazdasági konstrukciót jószerével csak eszköznek tartotta az ország *katonai* megerősödéséhez, s ez utóbbival akarta kierőszakolni a német fejlődési út ráterelését a biztosabbnak, kényelmesebbnek, megalapozottabbnak vélt "angol-francia-németalföldi"-modell vágyaira. Más szóval a német gazdaság fejlesztésének egyik (időnként egyetlen) alapcéljává a katonai potenciál erősítése volt. Ez egybeesett az ipar szerkezeti prioritásaival (gépipar-vegyipar) is, az ipari-banki parancsnokság alatt kifejlesztett konszernek érdekeivel is, és tökéletesen megfelelt a porosz feudalizmustól örökölt junker-réteg törekvéseinek is: ráadásul alátámasztást nyert a XIX. sz. német politikai tapasztalatától - ez ui. hemzsegett a gazdaságilag alátámasztott sikeres katonai lépésektől. Űg is fogalmazhatnók, hogy

a "német modell" *imperializmusként* született, szemben az "angol-francia-németalföldi" modellel, amelynek imperialista vonásai fokozatosan, a gyarmatbirodalmak kialakulásával bontakoztak ki, és, miután e birodalmak ki-kristályosodtak, az imperializmus ezek kihasználására és megvédésére koncentrált erőit. A "német modell" viszont a világ újrafelosztásának előkészítése jegyében fejlesztette ki összes szerveit. Ez olyannyira sajátjává vált, hogy a vesztes világháborút követő teljes összeomlás után, amikor módja lett volna átértékelni addig követett stratégiáját, egy csaknem másfél évtizedes letargia és útkeresés után, "ragadozói" reflexeinek engedelmessé, ismét az agresszív katonai expanzió megoldását választotta. Egy újabb, szörnyű hatású háborús vereség volt szükséges ahhoz, hogy a Harmadik Birodalom mindkét utódállama egyértelműen a gazdasági expanziót válassza a fejlődési modelljében rejlő lehetőségek kiaknázása eszközéül. Nehéz megjósolni, hogy az újraegyesített Németország megmarad-e ezen történelmi alapfilozófia mellett, vagy ismét a modelljében látenszen benne rejlő, hagyományos útra kanyarodik? Mindkettőnek egyforma esélye látszik kibontakozni: valószínű, hogy a környezet, világ-erőviszonyok, európai erőviszonyok, egy német "neokolonialista hálózat" kiépítésének lehetőségei (egyfelől az EK-keretében a tengeren túl másfelől a szocialista világ romjain, stb. alakulása) fogják végülis eldönteni, melyik kerekedik felül.

(c) A "skandináv modell" a németnek nem édestestvére, de vérrokona: annyiban, hogy ez is *későn érkezett* társadalmak felemelkedési próbálkozása, ez is erősen *szелеktiv* ágazati fejlesztésen alapul, ez is a *minőségi* és a *műszaki* tökéletesség fenyegetésével száll síkra a nemzetközi konkurencia-harcban, ez is modern *nagyüzemi* hálózatot épített ki és korszerű *menedzselési*, valamint *marketing* elveket alkalmazott. A német alapmodelltől való eltérései két alapokra vezethetők vissza: (a) arra, hogy egy generációval később jutottak a kitöréshez szükséges érettségi fokra: (b) arra, hogy valamennyien kis országok lévén nem is álmodhattak a világ újrafelosztásában való aktív részvételről, így a világgazdaság és a "nagy-politika" mozgásai által keltett hullámok mozgását figyelték meg, és igyekeztek ügyesen, okosan kihasználni a számukra kedvező alkalmakat.

Dánia első ilyen lépése annak felfedezése volt, hogy a *nüliparosodott Anglia biztos élelmiszerellátó bázist* keres magának. Erre alapozódott a nagy teljesítményű hús- és tejtermék termelés, amelyet aztán alapul használtak az iparfejlesztés irányba kialakításakor is; ma Dánia már nem a brit szigetek vaj- és húsellátásából él, hanem abból a speciális

nem a brit szigetek vaj- és húsellátásából él, hanem abból a speciális műszaki kulturából, amelyet kifejlesztett.

Svédország a kirunai vasérc különlegesen jó műszaki tulajdonságaira építette "trambulinját": ez minden igényes acélminőség szükséges kel- léke, elsősorú feltétele a magas minőségű gépek gyártásának, így a hadiiparnak is. *A két világháború nagy felhalmozási lehetőséget* kínált a semleges Svédországnak, amely ezt okosan gyümölcsöztetve élre tört egy sor precíziós gépgyártási területen, mindenekeelőtt a kissorozatú, igen nagy konstrukciós- és szerelési-munka-igényes gépek, berendezé- sek területén.

Norvégia olcsó vízenergia forrásai éppen akkor lettek feltárva, amikor Európában rohamosan kezdett nőni az alumínium iránti igény. Az ország eddig jobbára halászatba fektetett tőkénének jelentős részét átszivattyúzta az energiatermelésbe és energiaigényes feldolgozóiparba. Ez nagyot, de *nem elég nagyot* lendített a gazdaságon. Az Északi-tengeri self olajának az árrobbanásokat követő kihasználása adta meg a ki- egészítő lökést.

Végül *Finnország* a két világrendszer határán kínálkozó lehetőségek hullámain lovogolta meg: nyugati környezetétől alapvetően technológiát és kiegészítő tőkét szívott, a szovjet piac felé pedig kétféle exportra rendelkezett be: egyfelől nagy tömegű devizaszerzésre alkalmas - nem feltétlenül a technika élvonalába tartozó - termékekkel (hajó, bútor stb.), másfelől olyan termékvilággal, amely összevágott nemzeti gazda- sági adottságaival és tradícióival, s emellett a nyugati piac felé is stratégiai ágazatként szerepelt (fa-cellulóz-papíripari gépek, speciális automatikák stb.).

A modell Achilles-sarka az idő-tényező: ha ui. nem sikerül visszafordíthatat- lanul beékelődni a centrumba addig, amíg a kivételesen kedvező gazdasági, vagy politikai konjunktúra létezik és "fejhető", akkor a gazdaság óhatatlanul a centrum és a periféria közötti részbe szorul be, elveszíti dinamizmusát és visszafelé kezd sodródni. Ez látszik a fő veszélynek a finn esetben a Szovjetunió szétesése utáni időszakban, de megérintette az újraperiférialódás "jeges le- hellete" a norvég gazdaságot is az olaj-boon összeomlása után. Svédország - minden, látványos nehézségei ellenére -, valamint Dánia, úgy látszik, végleg megkapaszkodott a centrumon belül.

(d) *Az olasz-spanyol* fejlődési útra mindenekeelőtt az jellemző, hogy mindkét ország csak "derékig" tudott a perifériából kiemelkedni. Olaszországnak északi - és részben középső (Toscana, Umbria) vidékei az európai centrumkövetel- ményeknek mindenben, vagy csaknem mindenben megfelelő gazdasági és tár-

sadalmi-kulturális közeget fejlesztettek ki, míg a Mezzogiorno gazdasági értelemben elmaradott maradt (s ezen az EK-támogatta óriási fejlesztési program sem tudott gyökeresen változtatni!), politikai-társadalmi tekintetben pedig "szalonképtelen" állapotban van, ami nem csak inkompatibilis az európai centrum arculatával, de folyamatos, igen negatív hatású fertőzési gócot is jelent az európai mag számára. Spanyolország esetében ez a centrumhoz integrálódó és integrálható körzet lényegében Katalóniára és Baszkföldre terjed ki, vagyis volumene kisebb, mint az olasz, fejlettségi nívója sem éri el am azt. Ugyanakkor a periférikus jellegű országrészek jóval kevésbé kellemetlenek (Baszkföld a maga szeparatizmusával és terrorszervezeteivel kínzóbb kavics az európai cipőben, mint a "kezes" Andaluzia vagy Estremadura!) A két ország fejlődési menetét tehát úgy lehet felfogni, mint egy - hol a kötöttfogású bírkózáshoz, hol inkább a pankrációnhoz hasonlítható - küzdelmet az inkább a centrumhoz közelálló és inkább a perifériához közelálló zónák között, amelynek fő tétje az, hogy melyik tudja lefölözni a másikat. Ha ui. a periférikus zóna harcol ki prioritást a nemezeti jövedelmek regionális újraelosztása területén, fejlődési kilátásai valamelyest javulnak, viszont (a) a centrumhoz közeli zónáké romlik; (b) ráadásul a tőlük elszívott jövedelem a periférikus zónákban sokkal rosszabb határfokkal hasznosul, mint náluk, ezért a felzárkózás stratégiai handicapja is növekszik. Ha viszont a centrum felé tartó zónának sikerül "gyarmatosítania" a saját, belső perifériáját, az rövidebb távon erő-injekcióként járul hozzá felzárkózási tüsténkedéseikhez, hosszabb távon viszont növeli az ország duális jellegét, ezzel együtt a gazdasági-politikai-társadalmi feszültséget, ami nem tesz jót a centrum-közeli zónák európai sikereinek sem. Ime: a dióhéjban világméretű "Észak-Dél", illetve az európai méretű "Kelet-Nyugat" ellentét, mégpedig egy-egy országon belül, ami tetézi annak kellemetlenségeit (sőt: életveszélyessé is válhat, amint azt Jugoszlávia példája is mutatja!). - Ez a küzdelem nagy energiákat köt le, és nincs minden határfok-rontás híján a centrumhoz tartó, vagy annak részét képező északi zónák gazdaságára-társadalmára sem. Tulajdonképpen ezek a perifériába átlógó országok ezért "nyitott sebekként" viselkednek az európai centrum testén.

(e) Az *osztrák* fejlődési utat a teljesség kedvéért (és a földrajzi-történelmi közelség miatt) említem. Alapvonásait tekintve ti. inkább a fentebb "skandináv" modellnek elkeresztelt pályához áll közel: ő is felfedezte azt a *kivételes lehetőséget*, amit a "Nyugati Világ végvára", vagy "kirakatablaka" - helyzet nyújtott neki, és ezzel okosan élt is. Ugyanakkor belső fejlesztési politikája — talán az egy turizmus kivételével — nem volt olyan átgondolt és követke-

zetes, mint az északiaké: lehet, hogy módja sem volt rá, mert ipari szelektivitásának irányát nem maga határozta meg, hanem az országba beözönlő – jobbára nyugat-német - tőke. Ausztria elég közel került ahhoz, hogy teljesen a német gazdaság függvényévé váljék. Ez viszont pregnánsan eltérő vonás az északiakétól, amelyek, noha elég nyitottak voltak a külföldi vállalatok behatolásai előtt, elkerülték az egyoldalú orientációt. Továbbá sajátosságként említhető az a - még ma is ható - körülmény, hogy az osztrák "kisgazdaság" egy 3/4 évszázada még egzisztált középbirodalom "repezdarábja", vagyis gazdasági-társadalmi tekintetben még ma is némileg "torzóként" viselkedik, azaz gyenge egyensúlyi viszonyokkal küszködik és erősebben van kitéve a konjunktúra-hullámzásoknak, mint azok a vele nagyjából azonos méretű gazdaságok, amelyek eleve mai keretei között fejlődtek ki. (A több darabra vágott giliszta egyes darabjai életképesek ugyan, de hatványozottan sebezhetők egy nem feldarabolt gilisztával szemben, mégha az nem is hosszabb egy-egy giliszta-torzónál!) Bármilyen látványosnak és - a Lajta keleti partjáról nézve - irigylésreméltónak látszik is az osztrák fejlődési út, az európai centrumhoz való tapadása még elég labilisnak tűnik. Ha ezt kiegészítjük azzal, hogy a szocialista tömb széthullásával és a rendszerváltásokkal kihúnyttá az az össznyugati érdek, amely még áldozatokat is hajlandó volt hozni azért, hogy a "Keletre nyíló ablak" folyamatosan muskátlis legyen, ezt a tapadást még labilisabbnak ítéelhetjük. Az osztrák gazdasági teljesítmény versenyképessége ugyanis - az említett turizmustól, és néhány szűk ipari területtől eltekintve - ugyancsak elég közepesnek bizonyul: ebből meg lehet persze élni, de egy ütemben lélegezni a centrummal elég nehéz lesz.

Az európai centrum tehát több dimenzióban nézve heterogén. Nem csak az a baja, amit az integráció előestéjén hirdettek, hogy tíz széttagolt, párhuzamos, inframarginális erejű gazdasági strukturák, gazdaságpolitikák, piacok konglomerátuma, amely nem versenyképes egy amerikai óriásgazdasággal szemben. Ezen - ha nem is annyira, mint ahogyan remélték - az EK-n belül is és az EK európai "holdudvara" segítségével is - már sokat korrigáltak. *A nagyobbik baj a gyökerek meglehetősen nagy különbözőségeiben van, ami eltérően viselkedő gazdasági modelleket hozott létre, és ezek természetüknél fogva, reflex-szerűen hajlamosak még ma is egymás ellen dolgozni. Világért sem akarom állítani, hogy a II. Világháború óta eltelt fél évszázad törekvései és folyamatai ezen nem tompítottak: megkockáztatom azonban azt, hogy e tompítási-eliminálási folyamat még nem jutott el addig, hogy az*

eltérő, ellentétes modellek ösztönös mozgásai véglegesen, újjászületési remény nélküli módon legyengültek volna, s helyükbe az új, európai-konvergens reflex-rendszer egyértelműen determináns erőként lépett volna. Lehet, hogy egy idő múlva ez megtörténik: ma még azonban az európai centrum nem nevezhető minimális mértékben sem homogén közegnek: inkább a heterogén zónák kusza, de szoros interdependenciáinak szövevényeként lehet felfogni.

III.

Nem lévén szorosabban vett tárgya ezen eszmefuttatásnak, az európai centrumnak, mint a világgazdaság és -politika egyik vonzási központjának a másik két központhoz való viszonyát csak érintőlegesen, vázlatosan tárgyalom. A probléma a II. Világháború befejezése óta merült felszínre: akkor ti., amikor az eladdig a világpiacon csak élelmiszer- és alapanyagtermékeivel szereplő, alapjában zárt amerikai gazdaság aktivizálódott: hatalmassá nőtt gazdasági potenciálját politikai-katonai hegemoniájára támaszkodva megpróbálta érvényesíteni a világpiacon, mindenekelőtt Európában és Európa szet-hullófélfelben lévő gyarmatbirodalmában. A 70-es - 80-as években ismét élesen merül fel a probléma: egyfelől az olajkrízisek és a nagy világgazdasági korszakváltás eléggé devalválta azokat az ellennyomásokat, amelyeket az európai centrum az amerikai gazdasági hegemonia ellen a "golden sixties" idején oly látványos sikerrel fejtett ki - nem kis mértékben az integráció segítségével -, másrészt erre az időszakra esik Japán és "holdudvara" új világgazdasági erőközponttá való szerveződése a Távol-Keleten.

Az európai centrumnak e tengerentúli erőközpontokkal összevetve vannak előnyös és hátrányos tulajdonságai.

Előnyös tulajdonsága mély kulturális tradíciója, ami főként az európai munkaerő nagyobb és mélyebb szakértelmében, innovációs készségében, munkakulturájában nyilvánul meg; emellett nem elhanyagolható az az előny sem, amely évszázados világkereskedelmi tapasztalatában, kiépített kapcsolataiban rejlik (még ha ezeket erősen be is árnyékolják a gyarmattartói múlt hazajáró szellemei!); valamint az európai technika és gazdaság sokarcúsága, amely alkalmazkodóképességet rejt maga mögött.

Ezeket az eléggé nem értékelhető előnyös tulajdonságokat az amerikai erőközponttal szemben erősen leértékeli az európai centrum (fentebb ecsetelt) heterogenitása, ami - mint említettem - egyrészt dezintegráltságból, másrészt reflex-rendszerbeli különbségekből áll, és a szinkron fellépést, valamint fejlődést akadályozza. Másrészt az amerikai centrumban az eleven munka faj-

lagos közvetlen költségei jóval magasabb szinten alakultak ki, mint Európában, s ráadásul e költségeknek nagyobb a szakképzettség szerinti széthúzottságuk. Magyarán, a magasan képzett, kreatív munkaerő Amerikában "boritékban" a többszörösét képes megkeresni annak, mint ugyanazzal a munkával Európában megkeresne. Igaz, Európában ezt a különbséget nagyrészt áthidalják a különféle társadalmi juttatások, továbbá a differenciát erősen tompítja az európai minőségi munkaerő jóval nagyobb egzisztenciális biztonsága is (a bért kisebb rizikó-tényezővel kellene deflálni a reális arányok kiszámításához!), ezek azonban nem közvetlen érdekeltégi tényezők. A magasabb közvetlen bér vonzza a legképzettebb munkavállalói réteget és eredményezi a *tömeges brain-drain-t* Amerika felé. Ezt a vonzerőt csak növeli az amerikai kutató-fejlesztő intézmények magasabb felszereltsége és gálánsabb finanszírozása. Ilyen értelemben Amerika az európai centrum *parazitája*: minél nagyobb a K+F szerepe a termékek költségében és a belső-külső versenyképességben, annál aktívabb az az Európát kivéreztető - Amerikát pótlólagos energiával tápláló szerep, amelyet ez a parazitizmus játszik. Sajátos "ördögi kör" alakul ki: Amerika átszívja a szellemi potenciál bizonyos hányadát, ezt - magasabb integráltsága és homogenitása folytán - jobb hatásfokkal működteti, mint az Európában lehetséges volna, ezzel további előnyökre tesz szert - és így tovább. A folyamat Európában negatív visszacsatolás láncreakciót képes beindítani: mivel a brain-drain húzóerőt *egyenes irányban* Európa nem képes semlegesíteni (az EK nagy, koordinált kutatási programjai az ellensúlyozás irányában erőlködnek!), részben a tényleges szétszórtság miatt, részben az Európában történelmileg kialakult társadalmi értékek és mechanizmusok miatt, az európai válasz az amerikai kihívásra a "welfare state" vívmányainak és intézményeinek erősítése (erre még a neo-liberális áramlatok is rákényszerülnek!), ami viszont közvetlenül és közvetetten növeli az európai termelés költség-szintjét: vagyis ellene hat Amerika egyik handicap-jének, és rontja az esélyeket a távol-keleti konkurencsál szemben. Persze Európát ebbe az ördögi körbe nem csak a brain-drain kényszeríti: de kétségtelenül ez is közrejátszik: minél nagyobb a kreatív munka iránti igény, annál fájdalmasabban.

A két központ erőviszonyai nem egyértelműen hajlanak egyik, vagy másik fél felé. Egy olyan világgazdasági irányzat, amely a versenyképesség fő összetevőjévé az olcsó tömegtermelést teszi, elbillenti a mérleg nyelvét az amerikai irányba; egy másfajta irányzat, amely inkább a gyors termékváltást,

a diverzifikált, a vásárló egyéni igényeihez jobban alkalmazkodó termékszerkezet helyezi előtérbe, kedvez a drágább, de megbízhatóbb, jobb minőségű áruk keresletének, fellendíti Európa esélyeit. Ha a versenyképes technológiák inkább beruházásigényesek, az Amerikát engedi előtérbe, ha inkább szakmunka- és konstrukció-igényesek, az Európának kedvez; ha a "divatos" technológia lazábban bánik az energia- és anyagfelhasználással, az az amerikai "technológiai filozófiát" segíti felszínre, a spórolósabb, gondosabb technológiákban az európaiak nagyobb mesterek. Ha a konjunktúra villámgyors és tömeges technológiaváltást követel, ez a tőkében gazdag és integrált Amerikának megy könnyebben: az evolutív technológiai nemzedékváltás viszont Európában nagyobb eredményeket hoz, mivel jobban átítatódni "finom" innovációs tevékenységgel.

A sort lehetne még folytatni: de talán ennyiből is érzékelhető, hogy a két erőközpont rivalizálását nem lehet egy-két kiválasztott "mutatószám" segítségével jellemezni, még kevésbé a pályáját leírni. Mindent összevetve azért valószínűsíthető, hogy az amerikai centrum *nagy időtávlatban* jelentős potenciál-főlényt tud felmutatni az európaival szemben, s hogy az európai handicap hátterében az európai centrum dezintegráltsága és heterogenitása áll. Ezt azért nagyon fontos, mert (a) tudatosítása óriási *cementáló* erő, amely arra hat, hogy a különböző irányban mozgó, egymással ellentétes mélyérdekű gazdaságok *mégis* erőszakot tegyenek ösztönös törekvéseikben és műveljenek csökkentsék e heterogenitást; (b) ugyanakkor azok a gazdaságok (zónák), amelyek a legkevésbé érzik magukat sújtva a handicap által - vagyis a "német" és "skandináv" modell alapján verseny-orientáltan kifejlődtek - helyezkedhetnek egy olyan filozófiai alapra, amely szerint kiejtik világpiaci fegyvertáraikból az óriási belső piacot és belső munkamegosztást feltételező termelési profilokat, és berendezkednek olyan profilokra, amelyek tekintetében az amerikai (és - előlegezzük meg - japán) mega-szériás gyártási kultúra főlénye nem, vagy csak alig érződik. Egy ilyen koncepcionális fordulat esetén a "német" és "skandináv" típusú gazdaságok felesleges ballasztként igyekeznek megszabadulni a mindmáig lomhább "angol-francia-németalföldi" utat befutott társaktól, csakúgy, mint a "spanyol-olasz-osztrák" típusúaktól; inkább vállalják az európai perifériával való együttműködést - persze elavult technológiák átadói valamint kevésbé K+F- és precíziógyártás-igényes munkafázisok át-hárítói minőségben: vagyis neo-félgymarmati jellegű munkamegosztást feltéte-

lezve, (c) amennyiben e két, ellentétes irányzat közül az integrációt gyorsító irányzat kerekedik felül, feltétlenül az integráció *mélyítésének* prioritását helyezi előtérbe: a *bővítés csak az európai magon belüli országok esetében* bír némi realitással.

A *távol-keleti centrumhoz* képest az európai centrum kulturális és kereskedelmi előnyei még kézenfekvőbbek: a világgazdaság tárgyai, játékszabályai, mechanizmusai mind európai eredetűek, itt "bennszülöttek". Az amerikai központ számára - európai kulturális származék lévén - ez önmagában nem jelent problémát, Távol-Kelet számára azonban ez az egész - import. Megérteni, megtanulni, reflex-szé fejleszteni való, s ez nem csekély energiát köt le: még az olyan munka-centrikus társadalmak is megérik, mint amilyen a japán, vagy a koreai.

Ugyanakkor a távol-keleti társadalmaknak vannak olyan előnyös tulajdonságaik, amelyek félelmetes erejűvé teszik azokat, mint gazdasági-kulturális riválisokat. Ezek közül elsőként nem a munkaerő relatív (a termelékenységhez viszonyított) olcsósága érdemel említést - mint azt a szakmai irodalom rendszerint teszi -, hanem a már fentebb szóba jött *munka-központúság*: ez ugyanis *ok*, míg a relatív olcsóság az ebből eredő *okozat*. A kelet-ázsiai életvitel munka-központúsága alatt (nevezhetnénk: "*közelesség-központúságnak*" is, és ez talán találébb is volna!) egyszerre kell érteni a tanulékonytságot, a fegyelmet, a hedonizmustól való mentességet, az áldozatkészséget és a közösségi célokkal való azonosulást: szóval majdnem mindent, aminek az előző fejezetekben az *ellenkezőjét* soroltam fel az európai kultúra közös nevezőjeként. Kétségtelen, hogy mindezen tulajdonságok összessége kevésbé kedvező társadalmi-pszichológiai közeget hoz létre az innovációk számára, mint az európai tulajdonság-csokor: ám ez csak a számukra idegen civilizáció elsajátítási szakaszában kulminál "végrehajtó", "adaptáló" reflex-rendszerben. A második-harmadik generáció, beleszületvén abba a hibridbe, amely a távol-keleti és europid kulturából kialakult, már "otthon érzi magát" ebben és fokozatosan felszínre kerül a kreativitása is. Ezért hosszú távon nem jogos az európai ön-vigasz, miszerint a távol-keletiek ugyan fegyelmezettebbek, áldozatkészebbek, szorgalmasabbak és egyben igénytelenebbek, mint mi, ezzel szemben nem alkalmasak az innovációra. *A távol-kelettel való versenyt végülis az fogja eldönteni, hogy melyik bizonyul ütőképesebb fejlődési motornak: az europid individualizmus, avagy a távol-keleti kollektívizmus.*

Illetve: létrejön-e a kettő között szintézis: az európai centrumok tudnak-e az innovativitás feladása nélkül annyit feláldozni gazdasági individualizmusukból, és átfiltrálni azt kollektívista vonásokkal, hogy versenyképesek maradjanak azzal a távol-keleti modellel szemben, amely - megőrizve kollektívista alapjait - szemünk láttára növeszti ki tagjainak és szervezeteinek európai - individualista - innovatív jellemvonásait. Mindkét szintézis-folyamatnak máris vannak veszélyes túlzásai. Európa periférikus övezeteiben napjainkban vallott kudarcot egy kísérlet, amely megpróbálta mechanikusan felváltani, illetve primitív módszerekkel szintetizálni a kettőt, alapjában átbillentve a rendszert a kollektívista oldalra (nem véletlenül: ő is a fejlődés gyorsítását tűzte ki célul!). Japánban tanui vagyunk egy kúszó fogyasztás-szint-növekedésnek, amely drágítja az eleven munkát, még mielőtt annak termelékenységére az olcsóság, mint kedvező költségfaktor nélkül is biztosítaná az általános versenyképességet. Ugyanakkor a japán gazdaságpolitika kénytelen hátrálni e tendencia előtt, mivel a konjunktúra túlságosan is külgazdaság-függővé vált, és előre látható, hogy a belpiac relatíve szűkös korlátai az egész japán expanziót alááshatják: vagyis a japán "csoda" mintha kezdené kienni maga alól a talajt. Ha ez a tendencia kibontakozik - Japán nem talál hatékony mozgásformát ezen ellentmondás kezelésére - az "európai" kulturák uralta centrumoknak van esélyük a távol-keleti centrum lekonkurálására, végső soron - kikapcsolására. Ha megtalálják az adekvát mozgásformát, valószínű, hogy tartósan élre tudnak törni.

Aláhúdom, hogy mindaz, amit e kurta-furcsa fejezetben "elhadartam", nagyon vázlatos, nagyon jelzés-szerű. Kizárólag azt akartam felvillantani, hogy az európai centrum világ-pozíciója naponta, súlyosan megkérdőjeleződik. Ha elfogadjuk azt is, hogy magának a centrumnak súlyos púp van a hátán: a fentebb vázolt heterogenitás, ami egyben dezintegrációs vektor is egy nem kellően integrált történelmi állapotban - világossá válik, hogy Európa, mint a három világcentrum egyike, "halmozottan hátrányos helyzetben" leledzik. Ez a többszörösen szorongatott helyzet az európai centrum lényegéhez hozzátartozik: ha ezt nem értjük meg, azt hiszem, semmit sem értünk Európából.

IV.

Utolsónak hagytam a gondolatmenetben az *európai periféria gazdaságai*-nak-társadalmainak ellentmondásosságát.

Pontosításképpen: a vizsgálatot a *Közép-Kelet-európai* perifériára koncentrálok, vagyis figyelmen kívül hagyom a dél-olasz, dél-spanyol és portugál fél-elmaradottságot: egyrészt azért, mert ezek sajátos problémáit a centrum egyik zónája kapcsán már súroltam, másrészt pedig azért, mert az európai periféria *égető*, — vagyis egész Európára nézve veszélyessé válható — problémái kevésbé kötődnek a mediterrán, mintsem a kelet-európai térséghez.

Ha a centrumot — mint a második fejezet végén említettem — heterogén zónák kusza, de szoros interdependenciájának szövevényeként fogjuk fel, a periféria *még ez se*: gazdasági-kulturális-politikai zónái ugyan heterogén természetűek, s a közöttük létesült ilyen-olyan kapcsolatok ugyan kuszák, de nem beszélhetünk szoros interdependenciáról sem (noha majd negyven évig azt hittük, hogy ilyent hoztunk létre), és nem beszélhetünk “szövevényről”, vagyis valami szerves fejlődési folyamat eredményeképpen létrejött rendszerösszefüggésről sem, (noha az a tudatos rendszerépítő tevékenység, amely kezdetben a VSZ és a KGST keretében végbement, a maga idejében egyedülálló kísérletnek számított: ma már persze tudjuk, hogy hol volt a koncepcióba beépült alaphiba).

Amint fentebb említettem, kultúrálisan a térség két körre oszlik: a “nyugati” és “keleti” keresztény kultúrköre: ez utóbbiban itt-ott (a Balkánon és az Ural nyugati peremén) találunk iszlám” beszüremléseket is. A nyugati zóna zömében ennek “katolikus” szárnyához tartozik, de vannak igen jelentős “protestáns” szigetek, illetve átitatódások is: a Baltikumban, Szlovákiában, Magyarországon, Erdélyben, és a Vajdaságban.³ Ezek közül a szempontunkból fontos a “keleti”-“nyugati” keresztény kultúra választóvonala: ez ugyanis sajnálatos módon, de tagadhatatlanul *akadályozza* a térség homogenizálódási folyamatát (amely *magától* nem gyorsult fel soha: tudatos politikával olykor megpróbálták kibontakoztatni, pl. a történelmi Magyarország egyes korszaka-

3 Újólaj felhívom az Olvasó figyelmét, hogy a vallás-nevek nem szó szerint értendők, hanem jelzésként: mint ahogyan a régészek, ha La Tene, Aurignac, Hallstatt elnevezéseket használnak, akkor nem ezekre a városkákra gondolnak, hanem egy jellegzetes kultúrára, amelyet — az első, vagy a leggazdagabb lelőhely után — róluk neveztek el.

kaiban, a II. Világháborút követő négy és fél évtizedben): ekkor érezhető fékező tényező volt a két zóna kulturáinak jelentős eltérése. Ez nem csak — olykor nem is főképpen — az eltérő vallásban csúcsosodott ki: nagyobb szerepe volt a gondolkodásmódbeli, viselkedési és társadalmi-reagálási reflexbeli, értékrendbeli eltéréseknek. (Mindezek persze hatványozott mértékben gátolták a muzulmán beszüremlések és a “keresztény” kultúrkörök kontaktusainak működését is.) Mindkét oldalon folyamatosan egzisztálnak azok az irányzatok, amelyek a differenciákat eltúlozzák, — “dramatizálják” — és elzárkózást hirdetnek, illetve gyakorolnak. A hátuk mögött rendszerint olyan politikai erők húzódnak meg, amelyeknek — bármilyen ürügyre támaszkodván — érdekük az európai periféria politikai és szellemi balkanizált állapotban tartása. Ellenhatásképpen felütik a fejüket olyan irányzatok is, amelyek elbágyasztalják a két zóna eltéréseinek hatását az emberekre és intézményekre: az élet ezekre rövidesen rá szokott cáfolni, így ez az irányzat közvetve és akaratlanul a szeparatisták malmára hajtja a vizet. Ez is példa arra, hogy a jóindulat, ha nem párosul realizmussal, néha többet árt, mint amennyit használni remélt.

A “nyugati” és “keleti” zónák közötti értékrendbeli eltérések mögött, valahol a mélyben a különböző mértékű *polgáriasultság*, inkább életfelfogásbeli, mint életmódbeli közelség a centrumhoz, valamint a kulturális *tradíciók* évezredes, bevésett sztereotípiáinak különbségei húzódnak meg. Ezek közül a polgáriasultság a legnagyobb hatású: az a tapasztalat ugyanis, hogy ha e téren kiegyenlítődés megy végbe, egy-két nemzedéken belül rohamosan megindul az értékrend egészének közeledése, s a valamikor egymástól viszolygató különbségek “folklorisztikus” sajátossággá szelidülnek; nemhogy taszítanak egymástól az emberi (egyéni, üzleti, kulturális stb.) kapcsolatokat, hanem még valamilyen vonzó “bájt” is kölcsönöznek a máságnak. Vagyis a kulturális differenciák mögött, a háttérben gazdasági differenciák állnak. Persze ezek nem egy lépcsőben, egyenes vonalon határozzák meg a kulturális milyenségeket, hanem bonyolult hatásrendszeren keresztül, és — mondanom sem kell — csak nagy társadalmi átlagokban és csak statisztikusan észlelhetők. Azt is hangsúlyozni szükséges, hogy a XX. század második felében egész Közép-Kelet-Európán végigvonuló hatalmas (részben elavult koncepciójú, részben félbemaradt) *modernizálódási hullám* a gazdasági fejlettségben a II. Világháború előtti időkben még igen pregnánsan érzékelhető különbségeket

sok tekintetben elmosta: legalábbis a felszínen, és a számszerűen mérhető tartományokban. Gazdasági és kulturális statisztikai adatai tekintetében a Balkán és a szorosabb értelemben vett Kelet-Európa (Ukrajna, Bjelorusszia, Oroszország) vagy teljesen, vagy csaknem teljesen felzárkózott ahhoz az országcsoporthoz, amelyet a nyugati kereszténység” periférikus vidékeként jellemeztem: tehát a három balti államhoz, Lengyelországhoz, Szlovákiához, Magyarországhoz, Erdélyhez és a két észak-nyugati délszláv államhoz. Sőt, vannak olyan speciális — sokszor nem is másodrendű — területek, ágazatok, körzetek, ahol megtörtént a sorrend-váltás, a “keleti-kereszténység”-körbe sorolódott zóna lekörözte a másikat, s közeledett a centrumhoz, vagy el is érte azt: gondoljunk például az orosz űrkutatásra, annak ipari hátterére. Tehát itt sem *korszakos* és *abszolút érvényű* a differencia: nincs valóságos szakadék, és senkinek semmi oka arra, hogy “szupremáciája” tudatában lenézzen másokat. Igaz, a gazdasági teljesítményekben érzékelhető különbségek vannak: ezek főként a technikai részmegoldásokban, a kidolgozás gondosságában, az áru-megjelenítés kulturáltságában, a kereskedelmi, szolgáltatási kultúrában, az üzletviteli módszerekben stb. stb. nyilvánul meg. E differenciák néha ordítanak: azonnal észrevenni, hogy egy magnetofont Penzában gyártottak-e vagy Rigában, netán Mariborban; nehezkesebb Ukrajnával külkereskedelmi ügyletet kötni, mint Magyarországgal — és ez még akkor is igaz, ha mindkét országban tervgazdaság, vagy mindkettőben piacgazdaság van; észrevehetően szerencsésebben hasznosítja a vásárolt licenct egy lengyel, mint egy román autógyár stb. Csak a legkézenfekvőbb különbségek közül soroltam fel néhányat. Persze, ha mélyebben szántunk az életkörülményekbe, derül ki, hogy az elnagyoltabb, hanyagabb, kevésbé termelékeny, kevésbé ötletes egyéni és szervezeti “keleti” teljesítmények mögött szegényesebb és kulturálatlanabb életviteli körülmények, oktatás, kommunális ellátottság, vagyis *alacsonyabb igény szint és ennek még alacsonyabb kielégítési szintje* húzódik meg, ami legalább annyira kulturális, mint amennyire gazdasági kérdés: pontosabban negatív visszacsatolási láncreakcióval állunk szemben: az alacsony gazdasági szint és az ennek megfelelő kulturális szint fékező kölcsönhatásával. ami nem szegénység, nem alacsonyabbrendűség, hanem történelmi produktum: a nyugati keresztény zónában is világosan kimutatható, ha azt a centrummal vetjük össze. Sőt, ez utóbbi differencia ordítóbb, mint az, amelyet a periféria két zónája között tapasztalhatunk. Ami viszont nagyon “pravoszláv”, az a lakosság

és a hatóságok tompább ellenreakciója, lanyhább kitörési elszántsága ebből az állapotból, szemben a "nyugati" zónával, ahol mind az egyének, mind a szervezetek és hatalmi konstrukciók igen elszántan próbálnak e minőségi jegyek tekintetében idomulni a centrumhoz. Valószínű, hogy a "nyugati" típusú perifériának a keletitől való ösztönös idegenkedése éppen erre a körülményre vezethető vissza: nem szeretik magukat olyan követelményrendszer közepén érezni, amely lassítja kétségbeesett közeledési erőlködéseiket a centrum színvonalához, vagy legalábbis annak könnyebben elérhető, külsődleges jeleihez.

A kulturális-gazdasági választóvonal az európai periféria megosztottságának alap-vonulata. Minden egyéb, amit észlelünk — sokszor igen élesen — ennek a vonulatnak a "feléptménye." A térség *politikai balkanizálódottsága* is.

Ezt két értelemben is érthetjük:

— *államszerkezeti* síkon az apró, minden szempontból életképtelen és kiszolgáltatott nemzet-államocskák (mindegyikük több-kevesebb nemzeti kisebbséggel "megáldva") térben és időben *váltakoznak* összetákoltt soknemzetiségű birodalmakkal;

— *politikai rendszer*-síkon az egyes államokon belül *gyenge, szétagrózódt, pártharcokba és anarchiába fulladó* (magukat rendszerint demokratikusnak nevező, valójában efemer, egymást váltogató diktatúrácskák sorozatából összefűződő) *rendszerek váltakoznak ál-monolitikus diktatúrákkal* (amelyek egyike-másika de facto nagyobb egyéni szabadságot biztosít állampolgárainak, mint az őt megelőző, vagy követő "nemesi rzezpospolita!")

Nagyon fontos tényező az, hogy e térségben *semmi sem igazán az, aminek nevezi magát*, vagyis ami hordozza a vele szembeni bel- és külföldi elvárásokat, amire épülhet egy gazdasági fejlődés, ami formálja az ott élő emberek tudatát az óvodás kortól a nyugdíjas korig. Egyrészt minden többet ígér, mint ami ebben a hányatott történelmű régióban egyáltalán megvalósítható; másrészt *semmi sem tart még egy nemzedék életciklusa-hosszan sem*, minden félbe-marad csömört és illúziókat hagyván maga után, minden eltűnik a süllyesztőben, miután mindent összemocskolt, amit annakidején (nem is régen!) ő maga tüntetett el a süllyesztőben, *s végül mindenről kiderül, hogy vagy utópia volt, vagy "svindli", "úri huncutság". Ami állandó, az az elmaradottság, a centrumba olvadás "kékmadár"-álma, valamint a folytonosan "karbantartott" frusztráltság, és az egymást követő nemzedék rángatása az "állam-*

szervezeti" és *"politikai rendszer"* dimenzióban egyaránt. Közép-Kelet-Európa politikai és morális tekintetben is halmozottan hátrányos helyzetű.

Vegyük sorra a periféria államalakzatait: A három *balti* állam hol az orosz (szovjet) birodalom több-kevesebb autonómiával rendelkező alkotórésze, hol megpróbálnak saját lábukon megállni - másfél-három milliós lakosságukkal, elmaradott gazdaságukkal, kiépítetlen nemzetközi piaci kapcsolataikkal, egy olyan korszakban, amikor a szomszédjukban 30-1000 milliós lakosságú, náluk négyszer-ötször termelékenyebb országok kényszerítve érzik magukat az integrációra, tendenciában a konföderációra. Ugyanez vonatkozik a *jugoszláv* állam "repszardarabjaira" is: sőt, tulajdonképpen a mind divergánsabb irányt vevő *cseh-szlovák* államra is. *Lengyelország* több mint kétszáz éve minden európai konfliktus legfőbb áldozata: területe, lakossága, gazdasági szervezete folyvást pusztul és újjáépül, ide-oda tolódik, felosztódik és újraegyesül, miközben hadseregek dúlnak végig rajta, mindenféle hatalmak lázítják, manipulálják őket, a kormánytól az utca emberéig bezárólag éppen valaki(k) ellen, valami szentnek kikiáltott, vagy hétköznapi cél érdekében; *Magyarország*, amelynek utolsó másfél évszázados történelmében nem sok állampolgára úszta meg a két háború, két-három felkelés, két-három rendszerváltás, egy-két területbővülés és csonkulás, ötévenkénti gazdasági hopp- és kopp - váltakozás ideg- és gerincőrítő játékát; *Románia* és *Bulgária*, amelyek a térség relatíve legháborítatlanabb országai: "csak" a világháborús ide-oda területváltozásokhoz és a rendszerváltásokhoz kellett alkalmazkodniuk; és végül az *ukrán-belorusz-orosz* térség, amely forradalmakat, háborúkat, diktatúrákat és anarchiákat élt meg folytonos ínség és szuperhatalmi dicsőség, nagy emberi és társadalmi felemelkedés és testléleknyomorító terror, kulturforradalmak és bénító dogmatizmusok úgyszólván párhuzamos hatásai alatt: amely még nem érkezett a *minőségi* fejlődést belendítő fokáig arra az időpontra, amikor a legsúlyosabb dezintegráció készül életképtelen, más nagyhatalmak kényére-kedvére kiszolgáltatott töredék-államokká szétszabdalni.

Az európai periféria országainak *egyéni tragédiáit* hatványozza az a "bellum omnium contra omnia" állapot, amely a térség nemzetközi arculatát jellemzi, s amely *kollektív tragédiává* teszi ennek az övezetnek a sorsát. Szemben a centrummal, ahol a nemzetek kölcsönös gyűlölködésének és háborúzásainak *végső, lényegbeni* okai gazdaságiak voltak, a periféria nemzeti-államai torzulásainak *alapvető lehetőségét* a megkésett polgári fejlődés és nemzetváltás, a kevert nyelvű területek fennállása, a hatalmat gyakorló elitek és a nyomorgó

néptömegek más-más nyelvcsoporthoz való tartozása: vagyis a *nacionalizmusok* és *ellen-nacionalizmusok* teremtették meg: pontosabban, az általános elmaradottság, szegénység, az elitek és a néptömegek közötti óriási életvitelbeli szakadékok keltette *osztályharcok* könnyen voltak *transzponálhatók* nemzetek közötti, nemzetiségi, többségi-kisebbségi harc, (beleértve ebbe a fel-fel-lángoló *faji* gyűlölködéseket és atrocitásokat is!) olyannyira, hogy ez a transzpozíció belemaródott a lakosság tudatának *legmélyébe* is. Az európai periféria ilyen értelemben vészesen hasonlít akár a Közel-Kelethez, akár a Kaukázushoz.

E kollektív tragédiát végképpen betetőzi a *centrum hatása*: illetve, a centrumok hatása. Nyugat-Európa számára ez a térség jobbra valamiféle "vivóterem" szerepét játszotta: itt pattantották ki *egymás közötti* konfliktusait és - elég gyakran - itt vívták meg legvéresebb háborúikat, felhasználva és elpusztítva a periférikus övezet területét, emberanyagát, vagyonát, lelki békéjét. Ugyanakkor e pusztító, az eredeti elmaradottságot csak tetéző háborúk kárainak helyrehozatalát áthárították a kárvallottakra, a rövid béke-periódusok alatt a térség szempontjából meglehetősen előnytelen kereskedelmet folytattak velük, azt a tökemennyiséget, amely gyorsítólag hatott volna e térség országainak fejlődésére, a centrum nem itt használta fel. Az európai periféria a modernizálódás, az elmaradottságból való kitörés szempontjából már vagy évszázada rendelkezik olyan kedvező feltételekkel, mint a távol-keleti térség: az a "hátsó udvar"-pozíció, amely a centrum vele szembeni politikájának köszönhetően sorsává vált, mindmáig alkalmatlanná tette a tényleges modernizálódásra. Ez nem vádirat: csak ténymegállapítás. A tigris nem lehet elmarasztalni azért, mert nem szereti a spenótot: az európai centrum az *érdekeit* nem saját perifériáján találta meg: pontosabban azokat az *érdekeit*, amelyek aktivizálták volna egy régió rejtett energiáinak felszínre hozásában, jobban tudta érvényesíteni pl. a "telepes gyarmatok" országcsoportjában (Kanada, Ausztrália, Új-Zéland, vagy korábban az Egyesült Államok), vagy a XX. sz. második felében a kelet-ázsiai térségben, mint Kelet-Európában. Saját perifériáját arra használta, amire az *érdekei* predesztinálták: "vivóteremnek" és "hátsó udvarnak". Ehhez viszont két politikai megoldási lehetőség kínálkozott: az egyik a soknemzetiségű *ország-konglomerátumok* létesítése, vagy legalábbis eltérése, olyan formációk, ahol a "divide et impera" gyakorlata belpolitikai módszerekkel történik, és a vezénylest valamelyik nemzet elitje látja el. Ilyen "szörnyszülött" volt az Osztrák-Magyar Monarchia, de az Ottomán Birodalom és a cári Oroszország is. A császári Németország e funkciót csak

szük körüen, mintegy "háztájiban" gyakorolta a megszállt és bekebelezett lengyel területeken.*⁴

A másik megoldási lehetőség a *politikai balkanizálás*: vagyis olyan, nemzeti, vagy legalábbis egy domináns népcsoport által uralt államok létrehozása, amely e térségben persze csak *kis* államokban ölthet testet, amely a korábban (a "birodalmi" időkben) úgy--ahogy létrejött gazdasági, infrastrukturális hálózatokat ésszerűtlenül és életképtelen darabokra szabdalja, hatalmas, valamely országban többségi népcsoportokat kerít el más országok határai közé, vagyis a *XX. sz. kövtelményeihez képest lehetetlenül törpe gazdasági egységek politikailag egymásnak ugrasztott alaktalan masszájával* tölti meg a periferiális teret. A "divide et impera" gyakorlata itt áttevődik kül- és katonapolitikai szférába. Az atomizált régió politikai mechanizmusai - folyamatos nyugat-európai asszisztencia (kecsegtetések és elriasztások, apróbb kegyek osztása és megvonása, szövetségi rendszerekbe való besöprések stb. stb.) mellett - önmagában is gondoskodik arról, hogy a szükséges *konkordia* ne jöhessen létre, ne épülhessen ki a kölcsönös egymásrautaltságra támaszkodó együttműködés, és ez ne szabadítson fel rejtett fejlődési energiákat. E két módszert térben és időben váltogatva is lehet alkalmazni: az I. Világháborút lezáró békeszerződések éppúgy kreáltak töredék-államocskákat, mint mini "többszemzetiségű birodalmakat". Jalta és Potsdam ezt az állapotot tulajdonképpen csak újra-rögzítette: úgy látszik ekkor senkinek sem volt érdekében valami más konstrukciót létrehozni. Napjainkban felerősödött a balkanizálás: szemmel láthatóan igen nagy erők dolgoznak a volt Szovjetunió teljes atomizálásán, Jugoszláviáé már lényegében megtörtént - kérdés, egyben tud-e maradni a cseh-szlovák állam és Románia. Ugyanakkor fel-felbukkannak a politikai élet szennyes hullámaiból olyan - egyenlőre még igen óvatos - apró jelecskék is, amelyek mintha arról tanuskodnának, hogy a kis nemzetnek "nevelőtiszti" felügyelet alá helyezése, azaz újabb soknemzetiségű ország-szövetségek világra

4 A Szovjetunió megalakulása után a világ azt remélte, hogy sikeres kísérlet szemtanúja lehet: egy olyan soknemzetiségű államszövetség létesítésének, amely megoldja, vagy legalábbis elviselhetővé és fokozatosan elhaló tendenciájúvá mérsékli e problémát. Eleinte voltak is erre utaló, nem is apró jelek. Nagyon messze vinne a témánktól annak kifirtatása, mi minden ok vezetett oda, hogy e remények nem váltak valóra: végülis az európai periféria-létéből öröklött soknemzetiségű volta a szovjet államszövetség szétbomlásának egyik fő, közvetlenül is kitapintható hatású komponensévé vált.

segítése sem került le véglegesen a napirendről: különösen a periféria "nyugati keresztény"-fertályában.

A gazdasági válsággal, a rendszerváltás köreinek négyszögesítésével, a lakosság (túl korainak ítélt) kiábrándulásával küszködő periféria-országok uralkodó elitjei szemmel láthatóan mindkét kibontakozási lehetőséggel *potenciálisan* számot vetnek, noha egyenlőre a balkanizáltság és a balkanizálódás állapotában leledzenek, tehát erre kell *komolyabban* berendezkedniök. Mind-egyikük gyűjtögeti erőit, szövetségeseit és mecénásait az elkövetkező idők perifériáin belüli kakasviadalaira. A fentebbi, háttorzongató közeleleti metaforát továbbfűzve, minden uralkodó elit latolgatja, mire számíthat a szerepek kiosztásakor, és mennyire tudja ezt befolyásolni: e "Közel-Keleten" Libanon sorsa van-e neki szánva, vagy Izraelé, netán a palesztinoké? Közben mind-egyikük áztatja magát a működőtöke-esővel, amelyért persze jól kiválasztott oltár előtt kell imádkozni és akkor idővel majd megered, álmodik a boldogító "igen"-ről, amelyet a brüsszeli katedrálisban fog elrebegni, hófehér fátyollal a fején, deli EK-völegényének, és esküszik a Chicago-ból importált teóriák mindent gyógyító hatására.

Mindent összevetve, Európa keleti fele nem csak a fentebb említett fő törésvonal mellett van kettéhasítva. A kisebb-nagyobb szakadékok országhatárok mentén és országhatárokon keresztül, össze-vissza szabdalják ezt a régiót, amelynek élete és jövője pedig semmitől sem függ jobban, mint attól, hogyan képes-e erőit összefogni a periférikus lét felszámolásáért folytatott, csaknem reménytelen küzdelemben. Ezek a törésvonalak *nagyon mélyek*, és mindig akadnak olyan belső és külső erők, amelyek *mélyítik* és *szélesítik* őket. Amíg a centrum viszonyainak végiggondolásakor a fő aggodalmunk a *megindult, előrehaladott* integráció és homogenizáció ellentmondásosságában és nem kellő iramában volt összefoglalható, addit a *periféria esetében* csak egy sikerületlen, megbukott integrációs kísérletet tudunk elkönyvelni: *az alap-tendencia azonban - dezintegráció, a térség heterogén jellegének növekedése, a gazdasági-politikai és tudati balkanizálódás, a szubregionális összefogás lehetőségének mind távolabbra sodródása.* A centrumnak, úgy látszik, továbbra sem érdeke e káros tendenciát megfordítani. Jószerével csak fékezi, ha számára kellemetlen konfliktus felé rohan - sokszor még akkor sem.

V.

Itt visszautalok a gondolatmenet kiindulópontjára, ahol is képzeletben az Olvasó elé citáltam egy átlagembert, és megpróbáltam kifirtatni, milyen földrajzi-társadalmi-gazdasági kép rajzolódik elébe, ha azt a szót hallja: "Európa"? Nos, röntgenezzük tovább ezen átlagember tudatában: ha magamagát európainak titulálja, milyen alapon teszi azt: azért, mert "fehér ember", azért mert itt él, azért, mert csak az európai történelmet, kultúrát ismeri — úgy, ahogy —, vagy mert viselkedése, öltözködése, modora európaias?

Valószínű, hogy a megröntgenezett agyú embereknel ennél sokkal többet csak kivételes esetben találunk. Ezek egy része visszariasztó képet festene az európaiságról: tele volna göggel, arroganciával, mondvacsinált felsőbbbsegézzel mindennel és mindenkivel szemben, ami és aki nem íteltetik "európainak" — és nem véletlenül. Az európai "agy-gyurmázás" két évezrede dögönyözi be az emberi tudat legmélyére ezt a sajátos sovinizmust. Ez az európaiság híjával van a empátiának, odafigyelésnek, elismerésnek. Ha netán fordított volna a helyzet: Európának kellett volna saját továbbélése érdekében gondosan megtanulnia, átplántálnia, működésbe hoznia itt, helyben a kelet-ázsiai civilizációt — valószínű, hogy Európa ezt a transzplantációt jóval kevesebb sikerrel hajtotta volna végig, mint Japán, vagy a Kis Tigrisek. Az amerikanizálódásnak is csak azért volt talaja, mert Európa voltaképpen a *sajátját* hurcolta vissza az Óhazába, miután az Újvilág megtisztította azt a prekapitalista maradványoktól és modernizálta: ezért aztán Európa megnyitotta kapuit és tudatát az amerikai civilizáció előtt, és válogatás nélkül falja fel azt, miközben érzékei úgyszólván teljesen indifferensek maradnak a világ "nem-europid" kultúráinak rendkívül nagy értékei előtt. Ezekből legfeljebb az élvezetek raffinériáját szolgáló tárgyak, az egzotikum és — persze — a hasznosítható nyers termékek ragadják meg a figyelmét. Eltűri az ázsiai, afrikai vendégmunkást, ha a piszkos, nehéz, rosszul fizetett munkákat elvégzi helyette, de közben lenézi őt, és ha felüti fejét a munkanélküliség, ordítva követeli hazasuppolásukat, még akkor is, ha az általuk végzett "alantas" munkát munkanélküliként nem vállalná el. — Mondhatjuk: ez a lumpen. Igaz: de az iskolai tanrendekeket nem a lumpen állítja össze, a tankönyveket nem a lumpen írja — miért büzlenek hát ezek is az Európa-centrizmustól? Miért van az, hogy az Európában középiskolát járt diák Amerikáról először Kolumbusz hajói kikötésének ürügyén, Kínáról először Marco Polo utazásával kapcsolatban hall? Hogyan kerülte el a századforduló kényes ízlésű műtér-

színeinek figyelmét a szembeötlő tény, miszerint a szecesszió, az “art nouveau” nem sokkal több, mint a vietnami tradicionális stílus plagizálása? Amikor büszkén ünnepeljük Gutenberg Jánost, miért nem jut senkinek az eszébe az, hogy az ő korát fél évezreddel megelőzve a tibeti kolostorok könyvtárai már roskadoztak a nyomtatott könyvektől? Miért nem tudjuk, hogy Euklidész geometriáját az mentette át az európai civilizáció számára, hogy egy örmény nyelvű fordítása megmaradt a Matenadaran falai között? Az “Európa-csőlátás” tehát nem csak az idegengyűlölő lumpen sajtója: a “szellemi elit” a maga módján ugyancsak “euro-félművelt” — persze igen mély tisztelettel adózva a (hála istennek) sokasodó kivételeknek, és kiemelve, hogy ők egy igazabb és jövő-képesebb európaiságot képviselnek, mint szűk látókörű, pöffeszkedő kortársaik.

Most azonban ne kívánjunk túl sokat kontinens-lakótársainktól. Tegyük el valahová, tudatunk hátterébe azt, hogy az euro-sovonizmus nem egyenlő az európaisággal, sőt ellentétes azzal. Ugyanakkor gondoljuk át: mire képes egy ember? Ha egész élete egy, meghatározott, szűk körben játszódik le, céljai kimerülnek a maga és családja (lehet, hogy nem is szűkös) megélhetéséért folyó küzdelem napi sikerei elérésében, ha olyan szerencsés korba születik bele, hogy a személyét, egzisztenciáját érintő leg-közérdekűbb kérdés a városi magisztrátus költségvetése — ugyan hol kívánhatnánk tőle szélesebb látókört, érdeklődési és gondolkodási horizontot, mint amit egy TV hallgatótól el lehet várni? Ez az ember *országos* méretekben is jószerével csak azért gondolkodik, illetve érez, mert az iskolában erre tanították, és mert a tömegkommunikáción keresztül egész életén keresztül ezt sulykolták belé. Amíg nem volt sztenderdizált tömegoktatás és nem volt a hírközlő hálózatok, ez az embertípus a “haza” fogalmán lakóhelyét, esetleg annak szűkebb környékét értette.⁵ Ebben a dimenzióban volt “homo politicus”, vagyis közérdek egyeztetését latolgató, nem csak a saját ügyeiért áldozatkész ember. Ahogyan a termelési, piaci, politikai és kulturális viszonyok tágulnak, az ember mozgási köre szé-

5 A haza” szó eredeti értelme mindenütt erre a “közéleti” látószöveget meghatározó szűk körre vonatkozik: “patrie”, “Vaterland” = ‘az a hely, ahol apám él’; “rogyina” = ‘az a hely ahol születtem’; “country” = ‘megye’; “vlast” = ‘birtok’; maga a magyar “haza” szó ‘otthon’, ‘ház’ jelentésű, akárcsak az angol “home” vagy a francia “foyer” (‘tűzhely’), amelyek a választékos beszédben ‘haza’ jelentéssel is bírhatnak.

lesedik, információi tudósítják a messzi vidékeken végbemenő, és az ő érdekeit-sorsát is befolyásoló eseményekről, úgy tágul a "haza"-felfogása is. Ám ne áltassuk magunkat: ez a tágulás lassú folyamat, és a haza-fogalom térerőssége exponenciális mértékben csökken annak függvényében, hogy az egyén hogyan ítéli meg a távolabbi események hatóerejét és hatási valószínűségét az ő kis életének menetére. Egy gépgyártó iparban a kenyerét kereső francia szolidáris az ugyancsak gépgyártó ágazatban tevékenykedő írrel, vagy finnel, ha meghallja, hogy arrafelé nincs rendelés, elbocsátások vannak stb. stb., — együtt érez a francia paraszttal, amikor az kiborogatja az import élelmiszert szállító kamionokat, ám csak pusztá érdekességként nézi végig az esti TV-hiradóban az osztrák parasztokat, amint traktor-barrikádok vonnak a magyar határátkelőhelyek köré. Egy magyarországi cigány sorstársának tartja a Svédországban véresre vert törököt, mivel őt is érhetik a skinhead-ek támadásai; amíg biztonságban érzi magát addig legfeljebb az emberisége tiltakozik, egy "ejnye-ejnye" erejéig. Továbbá az, hogy a távolban végbemenő folyamatokat az emberek mennyiben ítélik saját életfeltételeikre ható tényezőknél, az nagy mértékben függ képzettségük színvonalától és milyenségétől, valamint attól, hogy milyen mértékben manipulálják őket a különböző ideológiák és hatalmi struktúrák. Igaz, ezek a hatások, noha pillanatnyilag nagyon erősek tudnak lenni, általában felületiek: egy ideológiai-propaganda ellenlökés rövid idő alatt semlegesíthető, sőt, a visszajára fordíthatja őket. Bedresszított tömegekkel megrendezett demonstrációk, a tévé-kamera előtt mintaszerűen a tőlük elvártakat szajkózó "utca-emberei"-interjúalanyok, gondosan összeválogatott publikumú tudományos "ülésszakok" csak arra jók, hogy, egyrészt, tovább fokozzák a lakosság pillanatnyi hangulatának manipulációját, másrészt arra, hogy kellemes bódulatot okozó spray-t fecskendezzenek be a hatalmi elit ablakain, bizonyítván, hogy politikájuk mily pontosan egybevág a tömegek jól átgondolt akaratával. Ezt a bevált trükköt, a divatok és erőviszonyok legkisebb változásával, bármely egyéb irányzat is alkalmazhatja. Az egyik nap csillagkoszorús, sötétkék lobogó alatt vonuló eufórikus tömeg másnap már kész nacionalista jelszavakat harsogni, pokolba kívánva a szupranemzeti törvényeket, közös jegybankot, és éltetni az ETA-t, meg az IRA-t. Lehetséges pedig mindez azért, mert minél szélesebb a szolidaritás tárgya, köre, annál felületesebben lerakódtak az emberekben azok a reális érdekelemek, amelyek e szolidaritást számukra természetessé, magától értet-

dövé, mindennapos tevékenységük részévé teszik. Vagyis az európai "haza" reflexe nem a propaganda intenzitásával születik és erősödik egyenes arányban, hanem a megfogható, közérthető emberi közös érdekekre lebontható mindennapos *interdependenciával*.⁶ Ennek olyan mértékű kifejlődése, amely maradandó változást hoz létre — mégpedig tömegesen, karakterisztikus módon — az emberek tudatában, még igen-igen messze van, még az európai centrum társadalmában is. Annak is örülni kell, ha elérhető, hogy egy nehezebb korszak beköszöntével a sovinszta indulatok feléledését az 1910-es évek elejei, vagy az 1930-as évek végi intenzitás alatt lehet tartani: vagyis megakadályozni a robbanási pontig való felhevülését (*felhevítetőségét*).

Külön kérdés a *hatalmi és szellemi elitek* Európa-tudata. E rétegeknél a sajátos skizofrénia figyelhető meg, tulajdonképpen a polgáriasodás és a kapitalizmus kibontakozása óta.⁷ A szűkebb, provinciális látószöveget és érdekelmérési módot a XVII. sz.-tól kezdve az értelmiség, a politikai eli és a feltörekvő kereskedő-polgárság egyszerre töri át.

Igaz ez az áttörés csak az értelmiség esetében ölt *európai* dimenziókat. A kereskedőknek inkább a lozmpolitizmusa tágult, illetve orientálódott át keleti

6 A szerző mintegy évtizede hivatalos volt egy európa-konferenciára Louvain-ban. Az ülés az egyetem ősi falai között ment végbe: az előadások és hozzászólások csicsogtak az eufórikus európa-hitvallásoktól — szinte már a jóízű határát súrolván. Az ülés végén a tudósok kitudáltak az esti louvaini utcára, ahol éppen tömegverekedés volt: a flamand és vallon diákok püfölték egymást.

7 A középkorban a földesúri rétegnek sem Európa, sem nemzeti tudata nem volt: látóköre a birtoka, illetve a még megszerezhető birtokok határáig ért. Közismert, hogy az 1520-as—40-es években a magyar főnemesség, néhány kilométerre a török hadak előőrseitől, egymás ellen háborúzott, kolostorokat fosztogatott: egyszerűen fel sem fogta, miért kellene neki a törököt ellenségnek tartania addig, míg el nem éri birtokának határát. Valószínű, hogy az udvari nemesség már képes volt országos méretekben gondolkodni és szervezni; az egyház, valamint a humanista értelmiség pedig csírájában hordozott egy sajátos Európa-tudatot, ami persze az esetek túlnyomó részében inkább kötődött a kereszténységhez, mintsem az európai kultúrához, vagy gazdasághoz. A városi lokálpatrióta, a kereskedelmi központok kalmár-rétege emellett kozmopolita volt (ahol a "kozmosz" kifejezés persze az útvonalat és az úticélt jelentette: Levantét, Buharát stb.). Az ortodox-vidékeken sem az egyház, sem a kalmárság nem volt Európa-centrikus, s a kontinens-látószög értelmiség is rendkívül gyér lehetett.

irányból az Újvilág felé, a hatalmi centrumok pedig Európát (egészében véve) épp olyan "vívóteremnek" tekintették, mint a XIX-XX. sz. nyugati politikusai a perifériát: itt játszották le véres kakasviadalaikat a tengerek és messzi földrészek feletti uralomért. Mindenesetre ebben az időben már tanúi vagyunk európai léptékű hatalmi kombinációknak: Magyarország nem egyszer esett áldozatul ilyesminek, vagy vállalta a Dummer August szerepét.⁸

A humanizmus, a reformáció az ellenreformáció és a felvilágosodás azonban ízig-vérig európai léptékű szellemi mozgalmak. A nyomukban lépkedő polgári forradalom persze nem európai léptékű: már egymással ellentétes érdekl. nemzeti burzsoáziák vívják, minegyik a maga házatáján, és az is törvényszerű, hogy a később kitörő francia forradalom legádázabb ellensége éppen a hamarabb polgárosodott társadalom. Ne felejtsek: a borogyinói és lipcsei csatamezőkön megtépázott Napóleonnak a kegyelemdőfést a világ első győztes polgári forradalmának örökösei adták: így vetettek véget a polgári társadalom erőszakos exportjának, és hozták létre az abszolutista kvázi-, vagy valódi hübériség Európa-méretű restaurációját, valamint az ennek fenntartására rendelt katonai paktumot, amely elég életképesnek bizonyult arra is, hogy csaknem 40 év után vérbe fojtsa az újabb forradalmi hullámot. *Az a furcsa jelenség lép fel tehát, hogy a XIX. sz.-ban társadalmi haladás nemzeti kalickákba zárja magát, és így csaknem áldozatul esik a kétségbeesésében európaivá vedlett feudalizmusnak.* A társadalom modell-szerű fejlődését hosszú, kínos következetlen, kicsinyes és olykor aljas kompromisszu-

- 8 Az előbbire a másfél évszázados török hódoltság az eklatáns példa. A Habsburg-ház erőkoncentrációja egyértelműen a spanyol trónra irányult, mivel az nyitott utat az amerikai kincsek felé, és az biztosította a flamand vidékből húzható nagy jövedelmet is. Ugyanakkor nem akarták feladni keleti birtokaikat, mint európai (!) jogfolytonosságuk alapját (e jogon lehettek Német-Római császárok), és esetleges visszavonulási terepet. Ez utóbbihoz szükségeltetett egy ütközőzóna az agresszív oszmán birodalom és Ausztria-Csehország között: ha ránézünk a történelmi térképre megtaláljuk a tampon: az ún. "királyi Magyarországot". Amint kezdett világossá válni, hogy a spanyol trón sokáig nem tartható Habsburg kézben, azonnal fontossá vált számukra a Kárpát-medence, s amire állítólag nem voltak képesek másfél évszázad alatt, azt három év leforgása alatt megtették: kiűzték a törököket Magyarországról. A másikkra a Rákóczi-felkelés az élő példa: a Fejedelem azért merészelt általános szabadságharcra kiszélesíteni az eladdig jobbára partizánháborúként vívott németellenes küzdelmét, mert erős biztatást kapott XIV. Lajostól arra, hogy a Habsburg-birodalmat kétfrontos háborúba szorítva a spanyol örökösödés és a magyar függetlenség vállalva tud dűlőre jutni. Miután 1710-ben sikertől eldöntenie a spanyol trón sorsát a Bourbon-ház javára "ejti" keleti szövetségét. A folytatás ismeretes.

mokkal teli iszapbirkózás váltja fel, amelyből végülis a nemzeti keretekben való megszerveződés, a romantikus, majd később agresszív nacionalizmus, a nemzetgazdaság és nemzetállam, nemzeti ideológia és nemzettudat kerül ki győztesen, noha mindvégig alapvető fontosságú marad az európai szellem, kultúra, összefogás, együtté tartozás eszméje, mint párhuzamos, "ellenzéki" áramlat. A kultúra területén mindkettő óriási műveket alkotott, az európai tudat időtől független gerinc-vonulatát persze inkább az utóbbi képezi: Beethoventől Bartókiig, Dickenstől Balzacon át Thomas Mann-ig, Manet-től Picassó-ig és Baudelaire-zól Éluard-ig. Persze a másik, nemzetibb kötődésű kultúrának is meg van a maga nagyon pozitív szerepe ebben a folyamatban: amennyiben közvetíti az egyes régiókban kialakult sajátosságokat, feltárja sajátos értékeit és keresi a hidat az általános európai értékek felé. Ez teszi oly hatalmassá Liszt, Dvorák, Muszorgszkij, vagy De Falla zenéjét, Petőfi, Botev, Carducci líráját, Gorkij, Flaubert vagy Móricz Zsigmond prózáját. Repin, Fényes Adolf, vagy Renoir festészetét. Szerencsére az európaiság a kultúrában sem válik uniformissá, noha pregnáns közös jegyekkel rendelkezik: ez a sokféleség-rokonság adja valódi értékét. Sőt ez teszi végülis lehetővé azt, hogy a gazdaságból kismimizett és "vívóteremmé", "hátsó udvarrá" silányított periférikus Európa — legalábbis ami az elit kultúráját illeti — úgyszólván észrevehetetlen varratokkal integrálódhassék a centrumhoz. Persze a tömegkultúrában ez az integráció — mint mondtam — nem ilyen nagy fokú, és kölcsönhatásba kerül a régió anyagi nyomorúságával is: a nagyvárosi kiállítótermekben, operaházakban, könyvkereskedésekben, a belvárosok forgatgaiban azonban mindez kevésbé látszik.

Összefoglalva: az európaiság csaknem pontos tükörképe "Európának". Éppen annyira ellentmondásos, mint az európai lét. Éppen olyan manipulált, mint amennyire az európai erőviszonyok azt megkívánják. Éppen olyan labilis az alapja, mint amilyen kialakulatlan mindaz, amit a reáliák területén Európának lehet nevezni. És éppen akkora illúziók tapadnak hozzá, mint amekkorák övezik azt az Európát, amely ma még — és az e nemzedék által belátható időben — jobban körvonalazható, mint modell, elmélet, kívánság, álom, mintsem a valóságban. Ennek ellenére az európaiság létezik: mély humánusával és ostoba egoizmusával, arroganciájával, finomra csiszolt társadalmi automatizmusával, kompromisszumkészségével és álnokságával, mohóságával egyetemben.

VI.

Az eszmefuttatás befejezése — illően — a *várható fejlődésre* tér ki: nem szívesen, mert a feladat rendkívül hálátlan és emellett rendkívül nehéz. Hogy történelmileg *rövid távon* milyen vargabetűket írhat le akár a centrum, akár a periféria fejlődése, akár egymáshoz, vagy mindkettőjüknek a világ többi részéhez való viszonya, arra ki sem merek térni. Az utóbbi évek a prognosztát nagy alázatra intik. Így hát inkább a hosszabb távon *lehetséges* tendenciákat igyekszem jelezni.

a) Földrajzi tényezők

Ami az *éghajlatot* illeti, két tendencia lehetséges: vagy fennmarad a hagyományos" európai éghajlat, vagy ide is kiterjed az a változási tendencia, amelynek jelei az egész északi féltekén észlelhetők — az afrikai szavanna-övezettől Mongóliáig. Ez utóbbi esetben ui. a közép-európai térségre ható klímák közül csökken az atlanti időjárás hatása, ami mindenképpen csapadékvesztéseget és a hőmérsékleti viszonyok szélsőséges irányba való eltolódását jelenti: vagyis a periféria egészének éghajlata jobban fog hasonlítani a sztyep-övezetéhez. Ez igen kedvezőtlen a térség élelmiszer-önellátási képessége szempontjából: nem azért, mintha lehetetlenné válnék a szükséges élelmiszer termelése, de *drágábbá* válik, *bizonytalanabbá*, és valószínűleg erősen csökken az *exportfelesleg*, ami tragikusan hathat a devizaéhes eladósodott országok fejlődésére. ugyanez a hatás meglódíthatja a dél-mediterrán térség elsvatagosodását: ez végzetes lehet Krétára, a Peloponézosz-félszigetre, Dél-Olaszországra (Calabria, Puglia, Szicília, esetleg még Campagna is) és Spanyolország délkeleti szögletére.

A *népsűrűségi és településszerkezeti* viszonyok nem valószínű, hogy lényeges változáson mennek keresztül: ha konjunktúra lesz, s a kedvező gazdasági viszonyok hosszantartók lesznek, a metropolisok népsűrűsége némileg csökkenni fog, az elő- és nagyváros-közeli kisvárosi népesség növekszik. Hasonló hatással lehet a kisüzemekben, vagy háznál végezhető termelékeny munka leterjedése is. Recessziókkal sűrűn tarkított, nyögdecselve haladó gazdasági viszonyok között a jelenlegi állapot nem tud lazulni. Ugyanakkor népesség-robbanás sem várható. Más a helyzet a periférián: itt ugyanis az elmúlt évtizedek nagy iparosítási erőfeszítései nyomán létrejöttek olyan — meglehetősen barátságtalan, rosszul felszerelt népességvonzási központok, amelyek még akkor is gyűjteni fogják az embereket, ha az az eredeti ipar, amely köré

emelték, teljesen tönkremegy, "sóval hintik be a helyét". A metropolisok és e kristályosodási pontként ható létesítmények körül felgyorsulhat a népesség centralizációja, ezzel együtt létrejöhetnek a "bidonville"-ek — pontosan úgy, ahogyan a Harmadik Világ hirtelen létrejött, koldusszegény piacgazdaságban. Ez a veszély még a periféria nyugati ("katolikus-protestáns" kultúrájú) övezetében is reális és súlyos: a Balkánon és a volt Szovjetunó területén pedig úgyszólván lehetetlen elkerülni. Gazdasági, politikai, kulturális, egészségügyi stb. stb. hatását azt hiszem nincs értelme ecsetelni. Az európai periféria esélyeit a modernizálódás *érdemi* (vagyis nem Patyomkin-jellegű, hanem *rendszer-szemléletű* tömeges és mélységi hatású) beindítására ez a slum-osodás *önmagában* képes további 50-100 évvel tovább tolni. Ugyanakkor hozzájárul ahhoz, hogy a periféria permanens robbanásveszélyt jelentsen Európának. Ismét visszanyúlva a fentebbi közel-keleti metaforához, a slum-osodás ezen Izraelek-ből és Libanonokból összetákolódó régiót teletüzdeli "palesztin menekülttáborokkal."

b) Kulturális tényezők

A gazdasági és állami élet szofisztikálódása, elektronikus és informatikai terjedése erősen módosítja a *centrum* lakosság iránti kulturális követelményeket: egyfelől növeli az igen magasan képzettek iránti igényt, másfelől hatalmas tömegű "betanított szellemi munkásra" van szükség, miközben a munkaerő iránti keresletet irányítja a termelőszektoroktól a szolgáltatási szektorok felé. Mindez a *perifériában* is végbemegy, csak igen szűk körben: a hatalmi-kereskedelmi központokban, valamint a centrumtól a periféria felé nyúló irányító, "befolyásolási vezetékek" végén, a "vevőkészülékeknel": tehát a bankokban, a tőzsdéken, az áttelepült vállalati részlegek menedzsmentjénél stb. stb. Egyébként a periférián szakma-kulturális *leépülés* fog végbemenni: tönkremennek azok az iparágak, amelyek nagy tömegben foglalkoztatták a magasan képzett műszaki személyzetet (szakmunkásokat, technikusokat, márnököket, vegyészeket) leépülnek a K+F központok, műhelyek, az újra szétaprózódó mezőgazdaság nem fogja igényelni sem a mérnöki szintű munkát, sem a falusi kulturális hálózatot; a nyíltan és bevallottan periférikus szerepre berendezkedő közhatalom — közvetlenül költségvetési nehézségek nyomása alatt, valójában pedig a realitásokat érzékelve — összeszűkíti az egészségügyi és oktatási hálózatot.

A felszabaduló, magasan képzett munkaerő jelentős része vándorbotot ragad: valamelyik centrum, vagy félreeső, magasabb fejlettségi sikerekre aspiráló tengerentúli állam bevándoroltjaként igyekszik tudását gyümölcsöztetni. Más részük beáll a tiszavirág életű, tőke és tapasztalat híján előbb-utóbb csődre ítélt kisvállalkozók soraiba, s így pazarlódik el.

Végző soron felgyorsul a periféria kulturális leszakadása a centrum mögött. Ez mindenekelőtt a kultúra *tömeges* vonatkozásait érinti, és a legpregnansabb a *műszaki-természettudományos* területeken lesz.

Amennyiben persze az európai periféria talál valami módot süllyedésének meggátolására, ez a kulturális degradálódás elkerülhető, vagy legalábbis lassítható. Ám ebben az esetben is számolni kell azzal, hogy a centrum kulturája-gazdasági-műszaki viszonyainak gyors változása folytán — átalakul, míg a perifériában, e gazdasági-műszaki viszonyok változásainak elmaradása, vagy nagy (nemzedéknyi!) késleltetése folytán ez a kulturális átalakulás nem, vagy csak torz módon megy majd végbe. Mindez azt a veszélyt rejti magában, hogy a "pravoszláv" kulturális zóna integrálódása Európához a XXI. században sem fog megtörténni — még elindulni sem —, a "katolikus-protestáns" zóna leszakadása pedig felgyorsul, olyannyira, hogy egy évszázad múlva már nem lesz elmondható, hogy ez a sáv, legalább kulturális tekintetben, Európa integráns része.

c) Gazdasági tényezők

Az első kérdés, hogy *az európai centrum meg tudja-e tartani a világgazdaságban ma meglévő (ám permanensen veszélyeztetett) pozícióját*: más szóval, a mai három pólusú világgazdaság nem tart-e veszélyesen egy kétpólusú felé, amelyek *egyike sem* Európában fekszik? Még egy — divatos — variációban megfogalmazva: a világ fejlődés epicentruma nem fog-e áttolódni az Atlanti-óceán két partjáról a Pacifikum térségére (Kelet-Ázsia-Ausztrália-Kalifornia háromszögére): s Európa nem marad-e a XXI. században éppúgy hoppon, mint ahogyan a mediterrán térség kiesett a "pikszisből" Amerika felfedezése után?

Felelőtlenség volna határozott igennel, vagy nemmel válaszolni. Kétségtelen, hogy ennek a degradációnak reális veszélyei vannak, ám semmi esetre sem egyik napról a másikra, és semmiképpen sem igaz az, hogy Európa máris *fait accompli* elé van állítva, nincs a kezében ütőkártya. Nem biztos, hogy elegendő lesz az *ereje* és az *ideje* arra, hogy *végülis* a ringben maradjon, és

az sem biztos, hogy "felébred" vagyis legyűr minden hátrahúzó erőt, és igen gyorsan kiküszöböli a dezintegrációs és heterogenizáló irányzatot. Amit jelenleg, a XX. század utolsó évtizedében látunk, az az, hogy mindkét tendencia felé "zsanérig" tárva a kapuk: (a) jobb esetben valószínűsíthető, hogy az európai centrum rendelkezni fog akkora erővel, azaz növekedési, innovációs és alkalmazkodási potenciállal, valamint piaci háttérrel, amekkora elegendő ahhoz, hogy a három centrum közül az egyik maradjon. Az előbb futólag említettem, hogy sem az amerikai, sem a távol-keleti centrum fejlődése nem "fenéig tejfel", vagyis ott is hatnak kemény fékezők, — uram bocsá': *kifulladás* — tényezők is. Európa sanszai közé ezeket is be kell számítani.

(b) Kevésbé szerencsés körülmények között a lecsúszás megindul ugyan, — akár abszolút erőhiány, akár politikai hibák miatt — de *lassú* lesz, esetleg évszázados lassúságú, és ezen idő alatt "történik valami" — pl. egy technikai kulturaváltás, egy társadalmi fordulat — ami kedvező helyzetbe hozza Európát a másik két centrummal szemben. Ez ugyan kimeríti a csodavárás kritériumát, de a lehetőségek közül kizárni mégsem lenne célszerű, már csak azért sem, mert a jelenlegi világ-műszaki, gazdasági és társadalmi-politikai légtérben úszkálnak olyan véglények, amelyek kellő elszaporodás után, kedvező közeget termethetnek egy újbóli európai kitöréshez (pl. a környezetvédelem, a szociális követelmények jelentőségének növekedése, a specializált középüzemi technológiák gazdaságos mivolta, a kereslet diverzifikálódása, a minőség felértékelődése stb. stb.). (c) A legszerencsétlenebb esetben ez a degradálódási veszély felerősödik, és megállíthatatlanná válik a néhány évtized alatt lezajló pozíció-összeomlás: az másodrendű kérdés, hogy objektíve kikerülhetetlen lesz-e a tragédia, vagy kikerülhető, vagy elodázható lehetett volna egy rátermettebb európai politika mellett. Akire ráborítják a csomagolópapírt, annak édesmind-egy, hogy az úttest volt-e síkos, vagy a vezető holtreszeg.

A második kérdés, hogy *számolni lehet-e hosszú távon a gazdaság, kultúra, politika és a köznapi tudat európaizálódásának jelentős felgyorsulásával a centrumon belül*, avagy lényegében minden marad a mai, felemás, reverzibilis szinten? Más szóval remélhető-e, hogy az európai országoknak egyenkénti fejlődési energiáit hatványozó közösségi energiák megmaradnak a mai szerény kiegészítő forrásoknak, vagy kibontakozhat-e a teljes "rendszer-tartalék" (skáláhozadéokban, innovációs sikerekben, állambháztartási megta-
karításokban, szerkezet-mozgások által kibontott komparatív előnyökben stb. stb.)?

Ne higgyünk vakon az európa-szerelmeseknek: olyan egyszerű azt elérni mint ahogyan a ravasz politikus-rókák gerinctelen sajtó-hernyók és az ostoba ideológus-pacsirták vállvetve állítják. Ha jól átgondoljuk azt, hogy az európai magot nem is annyira a formális (jogi, kodifikált) integráltság alacsony foka hátráltatja, hanem az e mögött meghúzódó mély és sokoldalú *heterogenitás*, akkor válik világossá, hogy milyen sok intézményi és mechanizmusbeli lépést kell időben, jól megtenni, milyen ügyesen kell élni e mikronnyi feltételváltozások hatásának közvetítési lehetőségeivel a termelő, az állami hivatalnok, a bíróság stb. stb. felé és mennyi ideig kell várni mindezek termőre fordulásáig ahhoz, hogy lassan beinduljon a homogenizálódása: integrálódjanak az értékek, a reflexek, a törekvések, még az egymással való megmérkőzések beidegződései is. Ez (és csakis ez: nem játékszabályok uniformizálása!) valóban képes robbanásszerűen energiákat felszabadítani, olyan mértékűeket, amelyek esetleg vitathatatlaná teszik, újabb száz évre, Európa világejlődési pólusmivoltát.

A harmadik kérdés az, hogy *az európai centrum ezen ön-összeszedése megengedi-e a jelenlegi szervezett mag, az EK további bővülését az európai centrum maradék országaival* (Norvégia, Svédország, Finnország, Ausztria, Svájc), *avagy szigorúan az EK mélyítése a járható út; másfelől felléphetnek-e olyan kényszerítő körülmények, amelyek elkerülhetlenné teszik az EK bővülését az európai periféria országaival, vagy azok némelyikével?**⁹

A negyedik kör az *európai periféria sorsának lehetséges alakulásával* kapcsolatos: sajnos a régió periférikus jellegének oldása a belátható jövőn belül nem látszik reális alternatívának, ezért az előrejelzés inkább *a szakadék mélyülése, vagy változatlanul maradása, a centrumhoz való egyenkénti csatlakozás, vagy valamiféle regionalizálódás, továbbá az európai centrum egyedüli (domináns) jelenléte, avagy a periféria "függés közbeni több lábon állása", vagy — képzavar nélküli megfogalmazásban — "egyszerre több pórázon vezetése" kérdések köré csoportosul.*

A kérdéskör azért érdekes, mert a válaszok egymás függvényei. *Regionális együttműködéssel és a három centrum befolyásának okos proporcionálásával*

9 Ezt itt nem fejtem ki: a Statisztikai Szemle 1982. február számában megjelent "Gazdasági integrációk mélyülése és szélesedése" c. tanulmányomban részletesen kifejtem a kérdéssel kapcsolatos álláspontomat.

az európai periféria jelentős önálló játékeret nyerhet, amit — rátermett politikával — arra használhat fel, hogy gyorsítsa modernizációját, vagyis legalább ne mélyítse a maga és a centruma közötti szakadékot. Ezáltal mindinkább olyan munkamegosztási alternatívákat kínálhat fel magának az európai centrumnak is (mint természetes vonzási központnak), amelyek érdelkeltté teszik azt egy mind belsőbb és belsőbb körbe való bevonásra: vagyis képes megindítani egy, a centrumhoz való hozzátapadás, majd a későbbiekben beolvadás folyamatát. Persze nem egy, nem is tíz éven belül, de mégsem "holnapután, kiskedden, borjúnyúzó pénteken". Minderre az egyenkénti kapcsolódás, valamint az európai centrum — ne adj isten: annak valamelyik hatalma - előtti "lefekvés" jóval kevesebb — legyünk őszinték: zéró esélyt ad: ez a tendencia egyértelmű az európai periféria neo-kolonizálódásával.

Sajnos, itt nem tudok egyforma valószínűséget jósolni a két variánsnak. A regionalizálódás vagy a közeljövőben élénken megindul, vagy pedig a gazdasági válság égő házában bukdácsoló hatalmi erők óhatatlanul belezuhannak a pillanatnyi oxigén-slukkot és enyhét kínáló javaslattevők karjaiba. Akkor pedig óhatatlanul fellép az a helyzet, hogy az adott gazdaságban nem az fog történni, ami az illető gazdaságnak jó, pláne nem az, ami az európai periféria felemelkedését segíti, hanem az, ami a tőkét, know-how-t, piacot biztosító körök terveibe beleillik. Így hát — elnézést a frivol hasonlatért — a kelet-európai periféria, amely ma még megalakíthatna egy fotómodell-munkaközösséget, amely koordinálja, tagjai kinek, milyen gázsiért álljanak a rendelkezésre, néhány év múlva már egy háremben találhatja magát — esetleg nem is kegyencnöi minőségben. Egyelőre az előjelek sokkal valószínűbbnek mutatják a *második*, kedvezőtlenebb tendencia kibontakozását.

* * *

Az eszmefuttatás során egy sor "katasztrófa"-variánstól eltekintettem: nem vizsgáltam, mi lenne akkor, ha tágra nyílna az ózon-lyuk Európa felett; ha a volt Szovjetunió területén hosszantartó, öldöklő, a környezetet folyamatosan átterjedéssel fenyegető polgárháború robbanna ki, ha az atomfegyver titkai átkerülnének a fundamentalista arab világ, vagy a végsőkig elkeseredett palesztin vezetés kezébe, ha az európai centrum valamelyik fő összetevőjét

jelentő ország politikája szélsőjobboldali fordulatot venne, felrugná az integrációt és valamiféle imperialista irányban próbálna kitörni; ha valamelyik világcentrum a világgpiaci kötöttségű bírkózást felváltaná a nyílt fojtogatással, így próbálván Európát kiűzni a nyeregből .. stb. stb.

Vagyis, amit felvázoltam az a "boldog békeidők" variánsai közül — nem tagadom — a kedvezőtlen körülményeket élesebben reflektorfénybe állító lehetőség. Ezt a pesszimizmust azért engedtem meg magamnak, mert (a) az optimizmustól csorgó variánsokat a hivatalos szféra tonnaszámmra szállítja: e téren nem éreztem magam versenyképesnek; (b) élettapasztalatom azt igazolja, hogy — Murphy-vel szólva — "ha valami el tud romlani, az el is romlik", vagyis mindig számítani kell arra, hogy a lehetőségek közül a kedvezőtlenebb válik valóra; (c) a jelenlegi látó-horizontom alapján ezt a pesszimista variánst látom reálisnak.